

Fıkıh Usulü Tarihinde Dört Temel Şer'î Delil Tertibinin Gelişimi

Ahmet Temel

Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı

Assistant Professor, Istanbul University Faculty of Theology, Department of Islamic Law

Istanbul, Turkey

ahmet.temel@istanbul.edu.tr

orcid.org/ 0000-0001-8589-117X

The Development of the Four Fundamental Sources Order in the History of Islamic Legal Theory

Abstract

This study deals with the four-source order, which is commonly accepted in the Sunni legal theory, within the limits of a historical investigation of Islamic legal theory. This article aims to determine in which phases this recognition has occurred and with what sort of changes. The majority of extant uşul works that have been produced in different traditions and some other sources in different disciplines have been defined as the research universe of this study. Among them, those which could represent these works have been cited in this article. Since it was designed as a historical investigation and evaluation study, some dimensions of the subject that may be of interest in terms of legal philosophy and theory are not included in the analysis. These topics some of which have already been studied in certain works are suggested for further research.

In this article, two main questions are addressed: First, the question of which actors have historically contributed to the acceptance of the four-source order in the form of kitāb, sunna, ijma' and qiyās. On this point, contrary to what is claimed in some contemporary scholarship, it has been revealed that the thesis that al-Shāfi'i was the responsible authority for this four-source order is not accurate. It is seen that the scholars living in the second to fourth centuries A.H. mentioned these four sources together with different sources such as reason, definite deduction, sense, language, recurrent reports and famous narrations. Among these, al-Jaşşās's explanation as to whether qiyās can be counted as a source together with kitāb, sunna, and ijma', which is the main subject of discussion in the next periods, has significantly illuminated the rational ground for qiyās to take place in this four-source order. Beginning with the fifth century, the tendency to restrict the notion of dalil to definitive sources, had a consequence in the direction of excluding qiyās from the apparatus of source order; hence it was generally accepted that the sources were limited to kitāb, sunna, and ijma' during that time. However, in the same century, it seems that jurist-theoreticians made the claims that qiyās should be recognized together with these three sources. At this point, it seems that the Hanafi theoreticians, especially al-Pazdawī and al-Saraḥsī, took an important step of expanding their acceptance of the main sources by claiming qiyās as the fourth source after mentioning the three main sources as kitāb, sunna, and ijma'. Al-Sam'āni, who could be regarded as a contemporary of them and who had been

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale intihal taramasından geçirildi/This paper was checked for plagiarism

Geliş/Received: 10 Ocak/January 2020 | **Kabul/Accepted:** 10 Mart/March 2020 | **Yayın/Published:** 20 Mart/March 2020

Atf/Cite as: Ahmet Temel, "Fıkıh Usulü Tarihinde Dört Temel Şer'î Delil Tertibinin Gelişimi = The Development of the Four Fundamental Sources Order in the History of Islamic Legal Theory", *Eskiyeini* 40 (Mart/March 2020), 73-94. <https://doi.org/10.37697/eskiyeini.673398>

Copyright © Anadolu İlahiyat Akademisi/Anatolian Theological Academy, 06050, Ankara, Turkey | www.anilakademi.com
CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

once in the Ḥanafī school before shifting to the Shāfi'ī school, gives us the most obvious testimony of this transition. He lists the three sources as *aşl* and others as *ma'qūl al-aşl*, a classification developed by some Shāfi'ī jurist-uşul scholars including al-Baghdādī and al-Shirāzī. However, instead of this classification, he states that the order of the sources developed by jurists in the form of *kitāb*, *sunna*, *ijmā'*, and *qiyās* is more accurate. The Ash'ari theologian-theoreticians of the time including al-Juwaynī, al-Ghazālī also defend an attitude against counting *qiyās* among main sources by limiting three sources as *kitāb*, *sunna*, and *ijmā'*. Since the logic-oriented *uşul* works marked the style of *uşul* traditions to a great extent afterwards, the understanding of the theologian-theoreticians who excluded *qiyās* from the sources and highlighted the three main sources continued to be effective in the sixth and seventh centuries A.H.. However, Fakhr al-Dīn al-Rāzī, the important *uşul* scholar of the period, provides strong evidence that the four-source order have increased its effect during that time. In his famous *tafsīr* work, al-Rāzī states that “the jurists accepted the sources of the sharī'a in the form of *kitāb*, *sunna*, *ijmā'*, and *qiyās*”, while he retains the three-source order in his *uşul* work. Even though he does not explicitly promote four-source order in his *uşul* work, he does list these four sources when mentioning the sources of the judgments in a topic. As a matter of fact, although al-Rāzī refrains from mentioning four-source order clearly, one of his leading followers al-Bayḍāwī does explicitly state this four-source order at the beginning of his work. Unlike his theologian-theoretician predecessors, al-Āmidī does not hesitate to include *qiyās* in the scope of shar'ī *dalīl*, but he maintains the same reservation by classifying three sources as primary and *qiyās* and *istidlāl* as secondary. It is understood that the “three plus one classification” initiated by al-Pazdawī and al-Saraḥsī was preserved by the Hanafī *uşul* scholars of the sixth century A.H. such as al-Lāmishī, al-Samarqandī, al-Usmandī. However, it is seen that in the seventh century A.H., beginning with Ibn al-Sā'ātī, this order started to be pointed out directly in the form of four sources without the need of mentioning classification in the form of three plus one. When the eighth century A.H. is reached, the order of four sources have started to be pointed out with a special term as *al-adillat al-arba'a* (the four sources). In the same century, the Mālikī scholar Ibn Juzay al-Kalbī and Ḥanbalī scholar Ibn Muflīḥ give the shar'ī *dalīl*s in the form of *kitāb*, *sunna*, *ijmā'*, and *qiyās*, which shows that this order was established by the eighth century A.H..

The second question is the one of when the term *al-dalīl al-shar'ī* started to be used for the sources of sharī'a and when it was settled. The term *uşul*, from which the title of this scientific discipline was derived, was widely used in the early periods to indicate the sources of sharī'a. Although by time different terms such as *ḥujja*, *burhān*, *amāra*, and *dalīl* were used simultaneously for the sources of sharī'a, the term *dalīl* gained a greater acceptance over time. The Ḥanafī *uşul* scholars, probably beginning with 'Isā b. Abān used the term *ḥujja* (pl. *ḥujaj*) more dominantly for a long time. The Hanafī *uşul* scholars, even al-Dabūsī, who used the term of *dalīl* in the title of his *uşul* work, preferred the term *ḥujja* until Ibn al-Sā'ātī. In addition to being one of the first scholars representing the change in the classification of sources in the Ḥanafī tradition, Ibn al-Sā'ātī stands out also one of the first Ḥanafī scholars in preferring the term *dalīl* over the term *ḥujja*. This research has shown that these two elements can be mentioned in the answer to the question of how Ibn al-Sā'ātī, who is mostly listed in the first place, by the authors who mention *mamzūj* styled *uşul* (arguably claimed to be a hybrid style between the theologian-oriented and jurist-oriented writings) works, differed from his Ḥanafī predecessors. The main actors, however, in the domination of the term of the *al-dalīl al-shar'ī* in the literature of Islamic legal theory were the theologian-theoreticians. The leading scholar responsible for this usage was Abū al-Ḥusayn al-Baṣrī, who used this term consistently for the first time throughout his work. After al-Baṣrī, theologian-theoreticians, whether Mu'tazilī or Ash'arī, preferred the term *dalīl* for sources of sharī'a. Yet, it took a few more centuries for Shāfi'ī and Ḥanafī *uşul* scholars to widely settle this term for that meaning.

Keywords: Islamic Law, al-Dalīl al-Shar'ī, History of Islamic Legal Theory, Uşul, Fiqh

Fıkıh Usulü Tarihinde Dört Temel Şer'î Delil Tertibinin Gelişimi

Öz

Sünnî fıkıh usulünde yaygın bir kabul olan kitap, sünnet, icmā' ve kıyas şeklindeki dörtlü şer'î delil tertibini bir fıkıh usulü tarihi incelemesi çerçevesinde ele alan bu çalışma bu kabulün hangi evrelerde ve ne gibi değişikliklerle ortaya çıktığını tespit etmeyi amaçlamaktadır. Farklı te'lif gelenekleri içerisinde üretilmiş ve günümüze kadar ulaşmış fıkıh usulü eserlerinin büyük bir bölümünü ve fıkıh usulü eseri olmasa da bu konuya değinen çeşitli alanlardaki kaynaklar makalenin araştırma evreni olarak tanımlanmış bunlardan temsil kabiliyeti olanlar da çalışmada atfa değer kabul edilerek zikredilmiştir. Tarihsel tespit ve değerlendirme çalışması olarak kurgulandığından makalede konunun hukuk felsefesi ve teorisi bakımından ilgi çekici olabilecek boyutları bir kısmı zaten yapılmış olan başka araştırmalara havale edilerek analiz kapsamına alınmamıştır.

Bu makalede iki temel soru cevaplanmaya çalışılmıştır: Birincisi, kitap, sünnet, icmā' ve kıyas şeklinde deliller tertibinin kabul görmesinde tarihsel olarak hangi aktörler ne oranda katkı sağlamıştır sorusudur. Bu noktada kimi çağdaş araştırmalarda iddia edilen aksine Şâfi'nin bu delil tertibinde belirleyici otoriteye sahip olduğu yönündeki tezin isabetli olmadığı ortaya konmuştur. Hicrî ikinci ilâ dördüncü asırlarda yaşayan usulcülerin bu dört delili akıl, açık istinbat, duyu, dil, haber, meşhur rivayetler gibi farklı delillerle bir arada zikrettikleri görülmektedir. Bunlar arasında Ceşşâs'ın sonraki dönemlerin temel tartışma konusu olan kıyasın kitap, sünnet ve icmā' gibi bir delil sayılıp sayılmayacağına ilişkin yaptığı izah, kıyasın bu dörtlü delil tertibinde yerini almasındaki rasyonel zemini önemli ölçüde aydınlatmıştır. Zira hicrî beşinci asırla birlikte başlayan delil kavramını kat'î delile hasretme eğilimi kıyası deliller tertibinin dışına çıkarma yönünde bir sonucu doğurmuş; delillerin kitap, sünnet ve icmā' şeklinde sınırlanması genel kabul görür hale gelmiştir. Ancak aynı asrında sonlarında fakih-usulcülerin kıyasın bu üç delile dâhil edilmesi gerektiği noktasındaki iddiaları makes bulmuş görünmektedir. Bu noktada özellikle Pezdevî ve Serahşî başta olmak üzere Hanefî usulcülerin üç delili kitap, sünnet ve icmā' şeklinde zikredip hemen ardından kıyasın da dördüncü delil olduğunu iddia etmeleriyle bu üç delil kabulünü genişletmenin önemli adımını attıklarını göstermektedir. Onların bir akranı sayılabilecek olan ve önceleri Hanefî iken Şâfi'î mezhebine intisap eden Sem'ânî bize bu geçişin en belirgin tanıklığını yapmaktadır. Sem'ânî kendi döneminde şöhret bulan ve Bağdâdî ve Şirâzî gibi bazı Şâfi'î fakih-usulcülerin geliştirdiği anlaşılın üç delili aşl şeklinde sıralayarak bunun dışındakileri ise ma'kûlu'l-aşl şeklinde ayıran tasnife işaret eder. Ancak bu tasnif yerine fakihlerin kitap, sünnet, icmā' ve kıyas şeklindeki sıralamalarının daha isabetli olduğunu ifade eder. Cuveynî, Gazâlî gibi Eş'arî kelamcı-usulcüler de kitap, sünnet ve icmā' şeklinde üç delili deliller başlığında zikrederek kıyasın bunlar arasında sayılmasına karşıt bir tutumu savunurlar. Gazâlî sonrasında mantık yönelimli fıkıh usulü eserlerinin fıkıh usulü te'lif geleneklerini önemli ölçüde şekillendirmesi nedeniyle kelamcı-usulcülerin kıyası deliller dışında tutan ve üç temel delili öne çıkaran anlayışı hicrî altıncı ve yedinci asırlarda etkisini sürdürmeye devam etmiş görünmektedir. Ancak dönemin önemli usul âlimi Faḥreddin er-Râzî dört delil tertibinin etkisini iyiden iyiye arttırdığı noktasında güçlü bir delil sunmaktadır. Râzî, kendi usul eserinde kelamcı-usulcülerin üç delil tertibini muhafaza ederken tefsir eserinde fakih usulcülerin şeriatın asıllarını kitap, sünnet, icmā' ve kıyas şeklinde dörtlü tertibi kabul ettiklerini söyler. Aynı zamanda açıkça bu tertibi esas alarak te'lif etmemiş olsa da usul eserinde hükümlerin kaynaklarını zikrederken bu dört delili sıralar. Nitekim Râzî açıkça zikretmekten kaçınsa da onun etkilediği isimlerin başlarında gelen takipçilerinden Beydâvî eserinin başında bu dörtlü tertibi kabul eder. Âmidî'nin ise selefi olan kelamcı-usulcülerin aksine kıyası şer'î delil kapsamına almaktan çekinmediği ancak aslı ve fer'î ayrımı üzerinden kıyası yine de fer'î deliller kapsamında değerlendirecek aynı çekinceyi sürdürdüğü görülür. Hicrî altıncı asırda Hanefî usulcüler cephesinde Pezdevî ve Serahşî'nin başlattığı üç artı bir şeklindeki tasnifin Lâmişî, Semerkândî, Usmendî gibi usulcüler tarafından korunduğu anlaşılmaktadır. Ancak hicrî yedinci asırda İbnü's-Sâ'âtî ile birlikte üç artı bir şeklindeki tasnife de ihtiyaç duymaksızın dört delil şeklinde doğrudan bu tertibe işaret edilmeye başlandığı görülmektedir. Hicrî sekizinci asra gelindiğinde ise bu dört delile artık *el-edilletu'l-erba'a* şeklinde

özel bir ıstılahla işaret edilmeye başlandığını Hanefi usulcülerden Şadru's-ş-şerî'a ve Eş'arî kelimci-usulcülerden de Ebû's-Senâ el-İşfahânî'nin eserlerinde görmeye başlamaktayız. Aynı sırada Mâlikî usulcü İbn Cuzey el-Kelbi ve Hanbelî usulcü İbn Muflih'in de artık şer'î delilleri kitap, sünnet, icmâ ve kıyas şeklinde dörtlü tertip ile vermesi bu tertibin tam olarak hicri sekizinci asırda sünmî fıkıh usulünde yerleştiğini gösterir.

İkinci soru ise şer'î deliller için şer'î delil teriminin ne zaman kullanılmaya başladığı ve yerleştiği sorusudur. Bu ilme adını veren uşûl (asıllar) ıstılahı ilk dönemlerde yaygın olarak kullanılırken zamanla buna ek olarak hüccet, burhân, emâre, delil gibi farklı terimlerin eş zamanlı olarak kullanıldığı görüle de bunlar arasından şer'î delil ıstılahının zamanla daha büyük bir kabule mazhar olduğu anlaşılmaktadır. Hanefî usulcülerin muhtemelen 'İsâ b. Ebân ile başlayarak bunlar arasından daha çok hüccet (ç. hüce) terimini uzun bir süre daha baskın bir biçimde kullandığı görülmektedir. Eserinin başlığında delil kavramını kullanan Debûsî de dâhil olmak üzere Hanefi usulcüler İbnü's-Sâ'âtî'ye kadar bu terimi tercih etmişlerdir. Tıpkı deliller tasnifinde Hanefî usul geleneğindeki değişiklikte karşımıza çıkan ilk isimlerden olduğu gibi delil ıstılahını hüccet ıstılahına tercih etmek bakımından da İbnü's-Sâ'âtî öne çıkmaktadır. Memzuc usul eserlerini sıralayan müelliflerin çoğunlukla ilk sıralarda zikrettiği İbnü's-Sâ'âtî'nin bu tür bir eser te'lif etmekle nasıl bir farklılık ortaya koyduğu sorusuna cevap sadesinde bu iki unsurun da zikredilebileceğini bu araştırma göstermiştir. Şer'î delil teriminin fıkıh usulünde baskın hale gelmesinde asıl önemli aktörler kelimci-usulcüler olmuştur. Bunların başında da bu terimi eseri boyunca istikrarlı bir biçimde ilk kez kullanan Ebû'l-Hüseyn el-Başrî gelmektedir. Başrî sonrasında Mu'tezilî olsun Eş'arî olsun kelimci usulcüler delil ıstılahını tercih etmişler Şâfi'î ve Hanefî fakih-usulcüler için ise bu ıstılahın yerleşmesi için birkaç asır geçmesi gerekmiştir.

Anahtar Kelimeler

İslam Hukuku, Şer' Delil, Fıkıh Usulü Tarihi, Usul, Fıkıh

Giriş

Delil kavramı farklı bazı anlamlara işaret eden çeşitli tanımlamalara sahip olan ve İslami ilimler arasında sıklıkla başvuru ortak mefhumlardan biridir. Kelam, felsefe, mantık, fıkıh ve fıkıh usulü ilimlerinde kullanılan bu kavramın ortak genel bir tanımı "bir önermenin doğruluk ve meşruiyetini gösteren unsur veya dayanak" şeklinde yapılabilir. Fıkıhta "iddiaların ispat araçları" ve bir hükmün kaynaklardaki cüz'î dayanağı manasında kullanılan delil, fıkıh usulünde de bu ikinci manaya yakın olarak fıkıhta bir hükmü ulaştırmak için kullanılan kaynak ve metotların bir tertip içerisinde icmâlî olarak değerlendirildiği şer'î deliller bahsinde karşımıza çıkar. Uşûlü'l-fıkh¹ terkindeki uşûl ve tekili aşl bu şer'î delilleri ifade eden kavramlardan biridir. Dolayısıyla fıkıh usulü ilminin esasında "fıkıhın delilleri" anlamına geldiği ve bu deliller hakkında sistematik bilgi üretmeyi amaçlayan bir ilim olduğu söylenebilir. Nitekim fıkıh usulü literatüründe herhangi bir kitabın içeriği dikkate alınrsa fıkıh usulü konularının doğrudan ya da dolaylı olarak şer'î delillerle ilgili olduğu görülür. Fıkıh usulü ilmi de tarihsel olarak bu deliller üzerindeki teorik tartışmalarla başlamış ve bu tartışmalar üzerinde bağımsız bir ilim dalı haline gelmiştir.

Şer'î delil, İslâmî ilimlerde herhangi bir iddianın yapılabilmesi için gerekli dayanağı teşkil ettiğinden tüm ilim dallarının ilgi alanına girer. Bu nedenle fıkıh usulü meselelerinin çok büyük bir çoğunluğunun doğrudan delil bahsiyle ilgili olması şaşırtıcı değildir. Fıkıh

¹ Bu çalışmada şahıs isimleri ve eser başlıkları ile bir terimin orijinal yazımının vurgulandığı yerlerde transliterasyon yapılmış; bunun dışında Türkçede yaygın akademik kullanımı yerleşmiş özel mezhep ve grup isimleri ile terimlerde ise yaygın yazım biçimi esas alınmıştır.

usulü ilminin de teşekkülünden itibaren ana başlıklarını oluşturan deliller bahsinde sünnet fıkıh usulü tarihinin bir noktasından itibaren kitap, sünnet, icmâ ve kıyas biçiminde sıralanan dört şer'î delil tertibi şekillenmiş görünmektedir. Tarihin belli bir noktasında diyorum, zira her ne kadar bu şekilde yapılan bu tertip sanki hep böyleymişçesine bir algı oluşturacak güçlü bir otoriteye sahip hale gelmişse de klasik dönem kaynaklarının önemli bir bölümü tam olarak bu sıralamayı vermemektedir. Bu makale, bir fıkıh usulü tarihi araştırması olarak dört şer'î delil şeklindeki tertibin hangi süreçler sonucunda ne zaman ortaya çıktığını ve nasıl büyük bir kabule mazhar olduğunu incelemektedir. Bu temel inceleme konusu zorunlu olarak birtakım ilişkili soruları da beraberinde getirmektedir: Neden başka deliller olmasına rağmen dört şer'î delil ile sınırlandırılmaya gidilmiştir? Gerek fıkıh gerekse fıkıh usulü literatürlerinde çok sık başvurulmasına rağmen birtakım deliller neden aslî şer'î deliller arasında zikredilmemiş hatta örf gibi bazıları fıkıh usulü kitaplarında kendilerine hiç yer bulamamıştır? Buna karşılık modern dönemde yazılmış fıkıh usulü eserleri neden klasik dönemdeki bu tavrı korumamış ve pek çok delili aslî ve fer'î deliller şeklinde ayırarak kitabın kapsamına dâhil etmişlerdir? Bu sorulara, makalenin temel konusu olan dört şer'î delil tertibinin tarihsel gelişim süreci ve deliller arasındaki hiyerarşik mertebeler çerçevesinde cevap aranacaktır. Bu konuya girmeden önce delil kavramı, bu kavramın eş değer kavramlarıyla bir arada ele alınacak ve ardından dört şer'î delil şeklindeki tertibin tarihi süreci incelenecektir.

Konuyu incelemeye geçmeden önce konu hakkında çağdaş literatürü değerlendirmek isabetli olacaktır. Ne var ki neredeyse tüm fıkıh usulü çalışmalarının ilişkili sayılabileceği bu konu hakkında literatür değerlendirmesi yapmak ilk bakışta zor görünebilir. Bu noktada makalenin konu sınırlamasını tekrar vurgulamak elzemdir. Bu makale bahsi geçen delillerin mahiyetleri bakımından bir tarihsel incelemeyi değil; dört şer'î delil tertibinin kavramsal olarak teşekkül serencamını incelemeyi amaçlar. Bu nedenle bu delillerin mahiyetlerine ilişkin sorular ne kadar ilgi çekici olsa da bu araştırmanın kapsamı dışındadır. Bu tahdid ile değerlendirme konusu olacak çalışmalar oldukça daralmış olacaktır. Şer'î delillerin mahiyetine ilişkin belirli zaman dilimlerini ele alan çok sayıda çalışma varken; şer'î delillerin tertibinin tarihsel gelişimini ele alan çalışma pek azdır. Her ne kadar şer'î delillerin tarihsel gelişimini değil; bunlar arasındaki hiyerarşiyi dikkate alan bir çalışma da olsa Saliha Kasapoğlu'nun *Şer'î Delillerde Öncelik Meselesinin Mezhep-Delil Perspektifinden Tahlili ve Anlama Yöntemine Etkileri* başlıklı çalışması zikredilebilir.² Bu çalışmanın temel amacı şer'î delilleri, yazarın mezhep ve delil eksenli şeklinde niteliği yaklaşımlar çerçevesinde sübut ve delalet bakımından tercih önceliğine göre değerlendirmektir. Ehl-i re'y ve ehl-i hadis yaklaşımları zemininde ele aldığı bu konu bizim çalışmamızda deliller arası hiyerarşik tertip şeklinde değineceğimiz tâli konumuza yakındır. Birtakım değerli tespitler yapan Kasapoğlu, konuyu tarihsel gelişim sürecini esas alarak değil; delil merkezli ve mahiyet ekseninde bir hukuk felsefesi çalışması şeklinde incelemiştir. Bu çalışma ise fıkıh usulü tarihi araştırması yapan bir tespit ve değerlendirme çalışması olacaktır. Başlığındaki benzerlik itibarıyla burada zikredilebilecek bir diğer çalışma da 2005 yılında Malezya'da yapılan

² Saliha Kasapoğlu, "Şer'î Delillerde Öncelik Meselesinin Mezhep-Delil Perspektifinden Tahlili ve Anlama Yöntemine Etkileri," *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/34 (2018), 763-776.

Tertibu'l-edilleti's-şer'iyye el-muttafağ 'aleyhā 'inde'l-cumhūr ve tenzīluhu min hīlālī kaḏāyā't-ta'arudi ve't-terciḥ isimli yüksek lisans tezidir.³ Bu tezde de araştırmacı ittifak edilmiş dört delilin birbirlerine nazaran mertebesini ve bunun fikhî ihtilaflara etkisini ele almış; bu tertibin tarihsel gelişimini incelememiştir.

1. Delil Kavramı

1.1 Delilin Lugat ve İstilah Anlamları

Delâlet ve delûlet masdarından türeyen delil sözlükte yol gösteren, rehber, kılavuz anlamlarına gelmektedir. Çoğulu edille ve delâil şeklinde kullanılır.⁴ Şer'î delil fıkıh usulü literatüründe “üzerinde doğru düşünmek suretiyle haberî bir sonuca (matlub-ı haberî) ulaştıran şey” olarak tanımlanır.⁵ Tanımda yer alan matlub-ı haberî şer'î amelî hükme, doğru düşünme (en-nazaru's-şahiḥ) ise usulüne uygun icthad faaliyetine işaret eder. İstenen sonuca ulaştıran şeyin mahiyeti hem kendisinden bilgi edinilen kaynağı, hem de bu bilgi üretmeden kullanılan yöntemi ifade ettiğinden, şer'î delilin rafine bir tarifi “müctehidin şer'î amelî bir hükme ulaşmak için icthad faaliyetinde başvurduğu kaynak ya da yöntem” şeklinde yapılabilir. Kimi kaynaklarda delil kavramının sadece kat'î delile hasredilerek zannî delilin emare şeklinde adlandırıldığı görülse de çoğunluk bu zannî-kat'î ayrımını delil kavramı içinde yapmayı tercih etmiştir. Bu konuya tarihsel süreci içinde aşağıda daha detaylı olarak dönülecektir.

Delil sözcüğü Kur'an'da sadece bir yerde zikredilir ve burada güneşin gölgelerin uzayıp kısalmasını sağlayan asıl sebep olduğu sadedinde güneş, delil sözcüğü ile ifade edilir.⁶ Fiil formunda كُنَّ ve كُنَّا şeklinde zikredildiği yerlerde ise rehberlik etmek, yönlendirmek, göstermek, işaret etmek anlamlarında kullanılır.⁷ Hadis metinlerinde de delil sözcüğüne yalnızca sözlük anlamı olan kılavuz, rehber anlamlarında rastlanır.⁸ Delil sözcüğü yerine şer'î hükmün dayanağını ifade etmek üzere aşıl, burhân, beyyine, hüccet gibi kelimeler kullanılır ki bu da delil sözcüğünün bu kelimelerin yerini almasının ve kavramsallaşmasının geç bir döneme tekabül ettiğini gösterir. Bu konuya da aşağıda daha detaylı bir inceleme içinde döneceğiz.

Delil kavramı kelam, mantık ve felsefede de öne çıkan kavramlardandır. Ğazâlî (505/111) delili mantık ilmi içinde “bilgi ortaya çıkaran iki zorunlu öncülün birleşimi” şeklinde tanımlarken; Cürçânî (816/1413) “bilinmesiyle bir başka şeyin bilgisine ulaşılan şey”

³ Muştafâ Muhammed Cebri Şemsu'd-din, *Tertibu'l-edilleti's-şer'iyye el-muttafağ 'aleyhā 'inde'l-cumhūr ve tenzīluhu min hīlālī kaḏāyā't-ta'arudi ve't-terciḥ*, (Malezya: Uluslararası İslam Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2005).

⁴ Ebû'l-Faḍl Cemâlüddin Muhammed b. Mukerrem İbn Manzûr, *Lisānu'l-'Arab*, 3. Basım (Beyrut: Daru Sâdr, 1414), 11/248.

⁵ Ebû'l-Hasen Seyfuddin 'Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî el-Âmidî, *el-ihkâm fi uşûli'l-aḥkâm*, thk. 'Abdurrezâk Afîfî (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, n.d.), 1/9.

⁶ Furkan, 25/45: “Rabbinin gölgeyi nasıl da uzattığını görmez misin? Dileseydi elbette onu sabit kılabilirdi. Ancak biz güneşi gölgenin kendisine bağlı olduğu bir sebep (delil) kıldık”

⁷ A'raf 7/22; Taḥa 20/55, 120; Kasas 28/12; Sebe 34/7, 14; Saf 61/10.

⁸ Örneğin bk. Ebû 'Abdullah Muhammed b. İsmâ'il b. İbrâhîm el-Buḥârî, *el-Câmi'u'l-musnedu's-şahiḥu'l-muḥtaşar min umûri Rasûlillah sallallahu 'aleyhi ve sellem ve sunenihî ve eyyâmihî*, thk. Muhammed Zuheyr b. Nâşir (b.y.: Daru tavk en-necât, n.d.) Kitâbu'l-icâre, 3.

şeklinde daha genel bir biçimde tanımlar.⁹ Kelamda delil ile duyu organlarıyla algılanamayan ve zaruri olarak bilinemeyen şeylerin bilgisine ulaştırılan şeyin kastedildiği görülür. Bununla birlikte delil farklı türler şeklinde incelenerek farklı tanımlar yapılmış ve şer'î delile bu tasnif içerisinde yer verilmiştir. Bu tasniflerden biri delilin kaynağı bakımından aklî delil, naklî delil ve vağ'î delil şeklindedir. Aklî delil ile medlulüne zatı ile doğrudan delalet eden delil kastedilir. Bu delil dini bir metne dayalı olmadığı gibi bir öncüle dayalı (vağ'î) da değildir. Aklî delile bir örnek olarak Allah'ın varlığı için kelamda kullanılan ĥudûş delili zikredilebilir. Vađ'î delil ile ise bir öncüle dayalı önerme kastedilir ki örneği dilde belli mataları ifade eden lafızlardır. Naklî delil ifadesi ile de fıkıh usulünde zikredilen şer'î deliller kastedilir.

1.2 Şer'î Delili İfade İçin Kullanılan Kavramlar

Şer'î delil yerine kullanılan ilk kavramlardan biri *asıldır*. Sözlükte bir şeyin alçak bölümü, üzerine başka bir şeyin bina edildiği temel ve kök anlamlarına gelen asıl,¹⁰ usûlü'l-fıkıh terkinde de çoğuluyla bu ilmin ismi olarak kullanılmıştır. Hükümlerin kaynakları zikredilirken çoğunlukla aşl ve aşlın çoğulu olan usûlün erken dönemlerde sıklıkla kullanıldığı görülür. Uşûl kelimesi benzer bir şekilde usûlü'd-din, usûlü't-tevhîd, usûlü's-sunne,¹¹ usûlü'l-futyâ terkiplerinde kullanılmış ve kullanıldığı bağlamdaki ilim dalının öne çıkan ve diğer başlıkların kendisinden türediği konular kastedilmiştir. Şer'î deliller zikredilirken bunlar arasında temel deliller yahut ittifak edilen deliller anlamında da el-uşûl ifadesinin kullanıldığına bazı geç dönem eserlerinde de rastlanır.¹²

Delil manasında kullanılan kavramlardan biri *hüccettir*. Sözlükte kasıt, burhan, hasma karşı kendisiyle savunulan ya da husumet esnasında kendisiyle zafere ulaşılan şey şeklinde tanımlanan hüccet,¹³ erken dönem fıkıh ve fıkıh usulü literatüründe sıklıkla hem icmâlî hem de tafşilî delil anlamında kullanılmıştır. Burada icmâlî delil ifadesiyle fıkıh usulünde zikredilen kitab, sünnet, icmâ, kıyas gibi teorik genel delilleri, tafşilî delil ifadesiyle de herhangi bir fer'î meselede kullanılan özel bir delili, örneğin abdestin farzlarına ilişkin Maide suresinin 6. ayetinin delil olmasını kastediyoruz. Bu manada hüccet erken dönem literatüründe bazı fıkıh usulü eserlerine isim olmasının yanı sıra diyalektik tartışmalarda da muarızdan delil isterken yahut delil serdederken sıkça başvuru bir kavram olmuştur.

Delil manasında kullanılan bir diğer kavram olan *burhan*, Arapçada b-r-h kökünden olup açığa kavuşturmak, berraklaştırmak anlamına gelir. Burhan ile delil arasındaki fark

⁹ Hüccetu'l-İslâm Ebü Hâmid Muḥammed b. Muḥammed el-Ġazâlî, *el-İktisâd fî'l-İtikâd*, thk. 'Abdullah Ḥalîlî (Beyrut: Dâr al-kutub al-'ilmiyyah, 2004), 19; 'Alî b. Muḥammed el-Curcânî, *et-Ta'rîfât* (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 1983), 104.

¹⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 11/16.

¹¹ Geniş bir değerlendirme için bk. Ahmet Temel, "Uşûl al-sunna: The Tenets of Islamic Orthodoxy and Orthopraxy According to the Traditionalists (Ahl al-ḥadîth)," in *The Sunna and its Status in Islamic Law*, thk. Adis Duderija, 9781137376. Basım (New York: Palgrave Macmillan, 2015), 39–57.

¹² Örneğin bk. Ebü Muḥammed Muvaffâkuddîn 'Abdullah b. Aḥmed b. Muḥammed İbn Kudâme, *Ravḍatu'n-nâzır ve cunnetu'l-munâzır fî uşûli'l-fıkıh 'alâ mezhebi'l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel*, thk. 'Abdulkerîm b. 'Alî b. Muḥammed En-Nemle, 2. Basım (Riyad: Mu'essesetu'r-reyyân, 2002), 1/192.

¹³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 2/228.

üzerine bazı dâilciler burhanın zorunlu bilgi ifade ettiğini delilin ise zan ifade ettiğini öne sürer.¹⁴ Özellikle kalamî tartışmalarda ve cedel örneklerinde sıklıkla kullanılan burhan kavramına erken dönem fıkıh usulü eserlerinde de rastlanır. Nitekim meşhur usul âlimi Cuveynî eserine *el-Burhân fi uşûli'l-fikh* ismini vermiştir.

Delil yerine kullanılan kavramlardan olan *beyyine* ise sözlükte açıklık, fasıla, delil, burhan ifadeleriyle tanımlanır.¹⁵ Bir iddianın dayanağı anlamında yine cedel örneklerinde sıklıkla rastlanan *beyyine* kavramı fıkıh usulü tartışmalarında da kitab ya da sünnetten serdedilen delil manasında kullanılır.¹⁶ Daha yerleşik kullanımı ise muhakeme usulünde ispat vasıtası manasında “*beyyine* iddia edene, yemin ise inkâr edene düşer” şeklindeki hadisin kaideleşmesi şeklinde karşımıza çıkar.¹⁷

Sözlük anlamı itibariyle alamet, işaret anlamlarına gelen *emare*¹⁸ ise kat'î delil ile zannî delili ayırt etmede başvurulan bir kavramdır. Buna göre medlulüne katiyetle işaret eden şey delil iken; zan yahut tereddüt ile işaret eden şeye ise *emare* denerek bir ayrıma gidildiği görülür.¹⁹ Bununla beraber benzer bir ayırım aslî deliller ile fer'î deliller arasında yapılarak fer'î delillere *emare* dendiği de görülür.

Delil kavramı yerine kullanılan asıl, hüccet, burhan, *beyyine* ve *emare* kavramlarını tanıdıktan sonra şimdi delil kavramının fıkıh usulünde kaynak ve metotları kapsayacak bir biçimde yerleşmesini tarihsel olarak incelemeye geçebiliriz.

2. Dört Şer'î Delil Tertibinin Tarihsel Gelişim Süreci

2.1 Şî'a ve İbâdiyye'de Anahatlarıyla Delil Tertibi

Sünnî fıkıh usulü literatüründe yerleşmiş olan dört aşlı delil tertibinin mahiyeti ve tarihine geçmeden önce, şî'a usulünde aşlı şer'î deliller konusuna değinelim. İmamîyye fıkıh usulünde kıyas delili reddedilir. İcmâ' ise ilk dönem Şî'i-imamî âlimleri tarafından reddedilse de daha sonra icmâ'ın masum imamı kapsamı gereğiyle kabul edileceği şeklinde bir te'lîfe gidildiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle geç dönem Şî'i-imamî fıkıh usulünde temel şer'î deliller kitab, sünnet, icmâ' ve akıl şeklinde formüle edilir.²⁰

Zeydiyye'de ise fıkıh usulü gerek kaynakları ve meseleleri gerekse de bu meselelere yaklaşımı bakımından imâmîyyeden çok sünnî fıkıh usulüne yakınlık gösterir. İlk dönem

¹⁴ Ebû Hilâl 'Askerî, *el-Furûku'l-luğaviyye*, thk. Muhammed İbrahim Selim (Kahire: Dâru'l-'ilm ve'sekâfe, n.d.), 97.

¹⁵ İbn Manzûr, *Lisānu'l-'Arab*, 13/67.

¹⁶ Erken dönemlerdeki kullanımına örnekler için bk. Ebu Abdullah Muhammed b. Hasan b. Ferkad el-Hanefî Şeybani, *el-Hüccce alâ ehli'l-Medine*, thk. Mehdi Hâsen el-Keylânî El-Ğâdirî (Beyrut: 'Alemlü'l-kütüb, 1982), 2/164, 563.

¹⁷ Ebû Zeyd 'Abdillâh b. Muḥammed b. 'Ömer b. İsmâ Debûsî, *Taḳvîmu'l-edille*, thk. Hâfil Muḥyiddin el-Meys (b.y.: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 2001); Ebû Bekr Aḥmed b. 'Alî er-Râzî Ceşşâs, *el-Fuṣûl fi'l-uşûl*, thk. Uceyl Câsim en-Neşemî, 2. Basım (Kuveyt: Vizâratu'l-evkâfi'l-Kuveytiyye, 1994).

¹⁸ İbn Manzûr, *Lisānu'l-'Arab*, 1/153.

¹⁹ Ebû'l-Vefâ 'Alî b. 'Aḳîl b. Muḥammed İbn 'Aḳîl, *el-Vâḳiḥ fi uşûli'l-fikh*, thk. 'Abdullâh b. 'Abdulmuḥsin et-Turkî (Beyrut: Mu'essesetu'r-risâle, 1999), 1/38; Ceşşâs, *el-Fuṣûl fi'l-uşûl*, 4/259.

²⁰ Seyyid el-Murtaḳâ es-, *ez-Zer'â*, thk. Ebû'l-Kâsim el-Kercî (Tahrân: Danişgah, 1927), 1/143; Ebû Ca'fer eş-Şeyḫ et-Tûsî, *el-'Udde fi uşûli'l-fikh*, thk. Muhammed Mehdi Necej (Muessesetu Âli Beyt, n.d.), 1/37-39.

Zeydî imamlardan Kâsim er-Ressî (246/860) ve el-Hādî ile'l-haqq (298/911) kelami perspektiften deliller arasında kitap, sünnet ve icmâ'ın ardından kıyas yerine akli zikretse de en-Nâtık bi'l-haqq (424/1033) ile başlayan klasik dönem âlimleri deliller arasında akıl yerine yahut onunla birlikte kıyası zikreder. Çağdaş bir Zeydî ilim adamı da kitabında Zeydiyye'nin dayandığı delilleri aşlı ve şānevî olarak ikiye ayırarak aşlı delillerin kitab, sünnet, icmâ' ve kıyas olduğunu; şānevî deliller arasında ise istihsân, istiḥḥâb, el-meşālihu'l-mur-sele, 'örf gibi delillerin olduğunu söyler. Ayrıca aklın da en büyük delil olduğunu ve dört aşlı delil sonrasında onları kuşatan bir delil olarak ele alınması gerektiğini söyler.²¹

İbâdî fıkıh usulü alanında ilk isim olarak karşımıza Cezzâş'ın çağdaşı olan İbn Bereke (4/10. asır) çıkmaktadır. Ebû Hanîfe ve ashabının taklidi terviç ettiğini iddia eden İbn Bereke, delilin bulunduğu durumda taklidin caiz olmayacağını söylerken delilleri de "kitab, sünnet, icmâ' veya 'akıl hücceti'" olarak sıralar.²² Daha sonraki dönemler için İbâdiyyenin en etkili âlimlerinden olan Vercelânî'nin (570/1175) de eserinde delilleri sıraladığı iki farklı yerde iki farklı tertibi zikrettiği görülür. Bunlardan birinde delilleri "Allah'ın kitabı, peygamberin sünneti, ümmetin icmâsı, salihlerin eserleri, akli delil, his, kıyas ve sezgi" şeklinde zikreder. Diğerinde ise Vercelânî kitab, sünnet, icmâ' ve akıl²³ şeklinde bir tertibe yer verir.²⁴ Öte yandan Vercelânî gerek *ed-Delîl ve'l-burhân*'da gerekse *el-Adl ve'l-inşâf* adlı eserlerinde şer'î delilleri aşlı, ma'kûlu'l-aşlı ve istiḥḥâbu ḥālî'l-aşlı şeklinde üçlü bir tasnif içerisinde sıralar. Buna göre aşlı içerisinde kitab, sünnet ve icmâ'; ma'kûlu'l-aşlı içerisinde ise laḥnu'l-ḥitâb, fehvâ'l-ḥitâb ve ma'nâ'l-ḥitâb; istiḥḥâbu ḥālî'l-aşlı içerisinde ise ber'âtu'z-zimme, şaḡlu'z-zimme ve istiḥḥâsî zikreder.²⁵ Bu, hicrî 5. asırda ilk olarak Şâfi'î usulcüler tarafından kullanılan aşlı ve ma'kûlu'l-aşlı şeklindeki genel taksim İbâdî bir usulcüde etkisini göstermesi açısından dikkat çekicidir.

İmâmî, Zeydî ve İbâdî fıkıh usulünde şer'î delillere genel olarak değindikten sonra sünnî fıkıh usulünde yerleşen kitap, sünnet, icmâ', kıyas şeklindeki dört temel delil tertibinin tarihine geçebiliriz.

2.2 Sünnî Fıkıh Uşûlünde Deliller Tertibinin Tarihi

Hicrî 2. - 4. Asırlar: Deliller Tertibinde İhtilaf ve Teessüsün İlk Adımları

Sünnî fıkıh usulü literatüründe kitap, sünnet, icmâ, kıyas şeklinde dört temel şer'î delil tertibinin ilk kim tarafından kullanıldığını tam olarak tespit etmek güçtür. Ebû Hilâl el-'Askerî, (395/1005) Cāḥiz'den hakikatin konuşan kitab, ittifak edilen haber, akıl ve icmâ şeklinde dört kaynak (vecih) yoluyla bilineceğini zikreden ilk kişinin Vâsil b. Aṭâ' (131/748)

²¹ Murtaḏā b. Zeyd el-Maḥaṭverî, *ez-Zeydiyye*, thk. Yaḥya el-Ceyûri (San'a: Mektebetü Bedr, 2014), 55.

²² 'Abdullah b. Muḥammed İbn Bereke, *Kitābu'l-cāmi'* (Umman: Vizāretu't-Turās ve's-Şekāfe, 2007), 1/543.

²³ Çağdaş bir araştırmada akıl yerine kıyas ifadesine yer verilmişse de eserde kıyas lafzı geçmemektedir. Bk. Feyza Doğruyol - Süleyman Akkuş, "Bir İbâzî Âlim Ebû Ya'kûb el-Vercelânî'nin ed-Delîl ve'l-Burhân'ı Bağlamında İbâziyye'nin Temel Görüşleri," *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SAUIFD)* 21/39 (2019), 125-126 (el-Vercelânî, ed-Delîl ve'l-burhân, 1/35; 2/37'den naklen).

²⁴ Ebû Ya'kûb el-Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, thk. Sâlim el-Ḥārîşî, 2. Basım (Umman: Vizāretu't-Turās ve's-Şekāfe, 2006), 2/37.

²⁵ Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-burhân*, 1/14; Ebû Ya'kûb el-Vercelânî, *el-Adl ve'l-inşâf* (Umman: Vizāretu't-Turās ve's-Şekāfe, 1983), 3/8.

olduğu yönündeki iddiasını aktarır.²⁶ Ceşşâs, Muḥammed b. el-Ḥâsen eṣ-Şeybânî'nin “fıkıh dört yol ile elde edilir: Kitap, resulullahtan gelen sünnet ve benzeri; sahâbenin üzerinde icmâ' ve ihtilaf ettiği ve benzeri; Müslümanların güzel gördüğü ile benzeri” şeklindeki ifadesini aktarır.²⁷ Bu atf eğer doğruysa²⁸ Şeybânî'nin zihninde kitap, sünnet, sahabe icmâ'ı ve her aşırda gerçekleşen icmâ' olmak üzere dörtlü bir tertibin olduğu; kıyası ise bunların benzerlerini de hükme dâhil etme yöntemi olarak telakki ettiği anlaşılmaktadır.

Günümüze ulaşan fıkıh usulü eserleri arasında kronolojik olarak bu tertibe yer veren ilk eser aynı zamanda bize ulaşan ilk usul eseri olarak da bilinen Şâfi'î'nin *er-Risâle*'sidir. Pek çok araştırmacı Şâfi'î'nin *er-Risâle* adlı eserini bu dört temel delil üzerinden okumuş ve onun bu eserde asıl maksadının bu dört delili temel şer'î deliller olarak tahkim etmek olduğunu öne sürmüştür. Şâfi'î, bu dört delili “kimsenin bir şey hakkında bir bilgi kaynağı olmaksızın helal ya da haram demesi caiz olmaz. Bilginin kaynakları da kitap, sünnet, icmâ' ve kıyastan elde edilen haberdır” şeklinde zikreder.²⁹ Ancak bu dörtlü tertibi eserinin delil teorisini oluşturan iskeleti olarak görmek pek mümkün görünmemektedir. Zira beyan teorisinin kaynaklarını sıralarken icmâ'ı zikretmez. Bazen kaynakları iki ya da üç olarak zikrettiği de görülür.³⁰ Bütün bunları dikkate alınca ilk usul eserinde dört temel şer'î delilin geç dönem eserlerini etkileyecek şekilde zikredildiği ancak tertibin muhkem bir şekilde teessüs etmediği sonucuna ulaşabiliriz.

İmam Şâfi'î'nin *er-Risâle*'si ile günümüze ulaşan ikinci eser olan Ceşşâs'ın *el-Fuṣûl* adlı eseri arasındaki yaklaşık bir buçuk asırlık dönemde şer'î kaynaklara ilişkin birtakım değerlendirmelerin yapıldığı görülmektedir. Bu değerlendirmeleri yapan kişilerden biri Şâfi'î'nin akrânı da olan Mu'tezilî âlim ve edebiyatçı Cāhiz (255/869) eserlerinde üç farklı yerde bir şeyin helal ya da haram olduğuna hükmedebilmek için başvurulacak kaynakları zikreder. Bunların ilkinde konuşan (*nâtiq*) kitab, üzerinde ittifak edilen sünnet, sahih akıl ve isabetli kıyas şeklinde dört kaynak bulunur. Benzer bir tasnifte de kitap, icmâ', akıl ve kıyası listeler. Son tasnifinde de konuşan kitab, doğru haber, meşhur rivayetler, meseller ve doğru tecrübeleri sıralar.³¹

Aynı dönemde şer'î delillere değişen bir diğer âlim Hâris el-Muḥāsibî (243/857) Kitab, sünnet, icmâ', açık istinbat ve caiz olduğu yerde kıyas şeklinde beş kaynak zikreder.³² Açık istinbat ifadesiyle muhtemelen naslara dönük bir ihtihad faaliyetini kastettiği görülen Muḥāsibî'nin zihninde dörtlü bir tertibin olmadığı ancak bunları da kapsayacak şekilde şer'î delillere değindiği anlaşılmaktadır.

²⁶ Ebū Hilâl 'Askerî, *el-Evâ'il* (Taṅṅa: Dâru'l-beşir, 1408), 374.

²⁷ Ceşşâs, *el-Fuṣûl fi'l-uṣûl*, 3/271.

²⁸ Şeybânî'nin uşülü dörde ayırıp bunlar arasında sahâbenin icmâ' ve ihtilafını da saydığı Ebū'l-Ḥüseyn el-Başrî de nakleder. Bk. Muḥammed b. 'Alî b. Tayyib Ebū'l-Ḥüseyn el-Başrî, *el-Mu'temed fi uşûli'l-fikh*, thk. Ḥalîl Muhyiddin el-Meys (Beirut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 1983), 2/366.

²⁹ Muḥammed b. İdrîs. Şâfi'î, *er-Risâle*, n.d., 39.

³⁰ Şâfi'î, *er-Risâle*, 90, 476.

³¹ Bk. Ebū Oşmân 'Amr b. Baḥr Cāhiz, *Res'alu'l-Cāhiz* (Kahire: Mektebetu'l-hancı, 1991), 4/277; Ebū Oşmân 'Amr b. Baḥr Cāhiz, *Kitābu'l-ḥayevân* (Kahire: Mektebetu ve Matbaatu Mustafa el-Babiel-Halebî ve Evlâdihî, 1965), 6/360; 7/45.

³² Ebū 'Abdillâh el-Ḥâris b. Esed Ḥâriş el-Muḥāsibî, *Māhiyetu'l-aql*, thk. Hüseyin El-Kuvvetli, 2. Basım (Beirut: Dâru'l-fikr, 1398), 235.

Bu dönemin bir diğer önemli bir siması Ebü 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (224/838-39) da şer'î delillerin sadece üç tane olduğunu ifade eder. Bunları da kitab, sünnet ve büyük müctehidlerin icmâ' ve kıyasa dayanarak ulaştıkları hükümler olarak zikreder. İctihadi bu müctehidlerin görüşleri arasında tercihte bulunmak olarak tasvir eden Ebü 'Ubeyd'in bu ifadeleri şer'î delillere bakışının yanı sıra mezhepleşme ve taklidin geçirdiği evreler bakımından da oldukça değerlidir.³³

Meşhur zahiri âlim Davūd b. 'Alî'nin oğlu Muḥammed b. Davūd (297/910) ise kıyası reddeden zahiri düşünceyle mütenasip olarak şer'î delilleri kitab, sünnet, icmâ' ve bağlayıcı rivayet şeklinde listeler.³⁴ Ceşşâş'ın muasırlarından Şâfi'î âlim İbnü'l-Kâş (335/947) şer'î delilleri duyu, akıl, kitab, sünnet, icmâ', kıyas ('ibre) ve dil şeklinde yediye çıkarırken, aynı dönemde yaşayan bir diğer Maliki âlim Ebü 'Ubeyd el-Cubeyri (378/988) ise Medine ehlinin icmâ'nı da ekleyerek kitab, sünnet, icmâ', Medine icmâ'ı ve kıyas ('ibre) şeklinde beşli bir tasnif yapar.³⁵

Yukarıda yapılan analizlerden zamanımıza ulaşan ikinci mütekamil usul eseri olarak bilinen *el-Fuṣūl*'e kadar olan dönemde sünni usulcülerinin arasında dörtlü bir şer'î delil tertibinin henüz te'sis edilmediği görülmektedir. Ceşşâş *el-Fuṣūl* adlı eserinde bu dört delili listeler, ancak şer'î deliller ifadesini kullanmaz. Bunun yerine şer'î beyanı te'sis eden kaynaklar şeklinde zikreder.³⁶ Ceşşâş'ın Davūd b. 'Alî'nin kıyasın asıl mı fer' mi olduğuna ilişkin sorusunu değerlendirdiği kısa bir bölüm gerek Davūd'un deliller ile ilişkili yerleşik bir anlayışı olduğunu göstermesi gerekse Ceşşâş'ın fıkıh usulü tarihi boyunca kıyasın mahiyeti ile bir şer'î kaynak olması arasındaki ilişkiye dair süregelen tartışmalara netlik kazandırabilecek dikkat çekici izahı bakımından önemlidir:

“Davūd kıyasın manası hakkındaki cehaletine delalet eden bir soru yöneltti kıyas taraftarlarına: Söyleyin (kıyas) bir aşıl mıdır fer' mi? Eğer aşıl olsaydı üzerinde bir ihtilaf olmaması gerekirdi; yok eğer fer' ise neyin fer' i bu? (Ceşşâş cevaben) Kıyas kıyası yapan kişilerin fiilidir. Kıyası yapan kişinin fiili için bu aşılıdır ya da fer'dir denilmez. Tıpkı oturuşuna, kalkışına, susmasına ve hareket etmesine aşıl ya da fer' denemeyeceği gibi... Soruyu doğru şekilde şöyle sorabilirdi: 'Söyleyin bakalım kıyas ile hükmetmenin gerekliliği yahut kıyas ile hükmetmenin câiz oluşu bir aşıl mıdır fer' midir?' Bu sorunun cevabı da şudur: Kıyas kendi üzerine bina edilen bakımından aşıl iken; kendisi üzerine bina edildiği şey bakımından ise fer'dir. Kendisi üzerine bina edildiği asıl daha önce zikredildiği veçhile kitab, sünnet ve ümmetin icmâ'ıdır. Fer'i ise onun üzerine bina edilen çeşitli kıyasa dayalı olan hakkında naşş ya da icmâ' bulunmayan meselelerdir.”³⁷

Ceşşâş'ın, kıyasın temel bir delil mi yoksa temel delillere dayalı bir yöntem mi olduğuna ilişkin uzun soluklu tartışma henüz alevlenmeden aşıl kavramının sözlük anlamına

³³ Bk. Ebü Ḥanife Kâdi Nu'mân, *İhtilafu uşûli'l-mezâhib* (Beyrut: Dâru'l-Endelus, 1983), 213.

³⁴ Bk. Kâdi Nu'mân, *İhtilafu uşûli'l-mezâhib*, 162.

³⁵ Bk. Kâsım b. Halef Ebü 'Ubeyd'l-Cubeyri, *et-Tevassuṭ beyne Mâlik ve İbni'l-Kâsım fi'l-mesâli'l-leti ihtelefâ fihâ min mesâli'l-Mudevvene*, thk. Baḥu Muşafa (Mışır: Dâru'z-zıyâ, 2005), 212; Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muḥammed es-Sem'âni, *Kavâṭi'u'l-edille fi'l-uşûl*, thk. Muḥammed Ḥasan Muḥammed Ḥasan İsmâ'il (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, 1999), 1/22.

³⁶ Ceşşâş, *el-Fuṣūl fi'l-uşûl*, 2/31.

³⁷ Ceşşâş, *el-Fuṣūl fi'l-uşûl*, 4/95.

dayanarak bir izah getirdiği görülmektedir. Doğrusu, sonraki dönemlerde bu konuda kendisine çok dikkat çekilmemiş olsa da getirdiği bakış açısının muahhar usulcülerin kıyası bir temel şer'î delil olarak teorize etmelerinin önünü açacak mahiyette olduğu anlaşılmaktadır. Delillerin sayısı ve sıralaması bakımından önceki dönemle Ceşşâş arasındaki temel fark, Ceşşâş'ın farklı sayıda kaynakları zikretmemesi ve sahabî kavli, istihsan gibi bazı başka delilleri kabul etmesine rağmen bunları deliller sıralamasını verirken saymamasıdır. Bu yönüyle dört temel şer'î delilin te'sisi bakımından önemli bir yeri vardır. Bununla birlikte şer'î delil terimini kullanmaması ve icmâlî deliller bahsini bağımsız bir bölüm içinde işlememesiyle de geç dönem eserlerinden ayrılmaktadır. Nitekim bu konuda önemli katkılarına rağmen Ceşşâş'ın sonrasındaki kaynaklarda uzun bir süre dört temel şer'î delil tertibinin yerleşmemiş olması tek başına Ceşşâş'ı bu tertibin fıkıh usulü literatüründe kabul görmesini sağlama noktasında temel bir rolde görmeye engel teşkil eder. Bununla birlikte bu tertibin yerleşmesinde önemli aktörler olan hicrî 5. asır Hanefî usul âlimlerine etkisi açıktır.

Nitekim örneğin, müteakip dönemde yaşamış olan Hanbelî usulcü 'Ukberî (428/1037) şer'î delaletin kitab, sünnet, icmâ, kıyas, istişhâbu'l-hâl ve sahabî kavli şeklinde altı aşlı olduğunu iddia eder.³⁸ Dört delil yerine altı delil zikretmesi ve şer'î deliller ifadesini kullanmasa da delaletü'şer' ifadesini kullanmasıyla dikkat çeken 'Ukberî, deliller yerine asıllar (uşül) ifadesini tercih eder.

Hicrî dördüncü asrın son usulcülerinden Bâkıllânî (403/1013) delil kavramını özel bir başlık altında inceleyen aklî ve vazî şeklinde bir tasnife tabi tutan ilk kişi olarak delil kavramının fıkıh usulü metinlerinde yaygınlaşmasına katkı sağlamıştır.³⁹ Ancak bu müstakim başlıkta delili bizim konumuzda incelediğimiz şekliyle şer'î delil şeklinde değil "zorunlu olarak bilinmeyen bir şeyin bilgisine üzerinde doğru bir akıl yürütmeye ulaştırılan şey" şeklinde kelamcılarının kullandığı geniş anlamıyla ele almıştır. Şer'î delil yerine döneminin fıkıh usulü terminolojisini takip ederek uşül terimini kullanmayı tercih etmiştir. Asıllar arasındaki tertip konusuna özel bir önem veren ve kitabının başlıklarını da buna göre tasnif eden Bâkıllânî bu asılları, hitâb (kitab ve sünnet), peygamberin fiilleri, haberler, icmâ', kıyas, mufti ve mustefinin sıfatı ve hazır ve ibâha şeklinde sekiz başlık altında değerlendirebilir.⁴⁰ Bununla birlikte eserinin birkaç yerinde edilletu'ş-şer' ifadesini -sistematik olmasa da- kullanmış ve sonrasında gelen kelamcı usulcüler için bu ifadenin terimleştirilmesinde muhtemel kaynaklardan biri olmuştur.

Hayatının büyük bir bölümünü hicrî dördüncü asırda bir kısmını da beşinci asırda geçirmiş olan ve kelamcı-usul literatüründe önemli bir yeri olan Kâdî 'Abdulcabbar'ı da (415/1025) usul eserlerini dördüncü asırda kaleme alması nedeniyle burada zikredebiliriz. Kâdî 'Abdulcabbar *Şerhu uşûli'l-hamse* adlı eserinde nelerin delil olacağı sadedinde akıl, kitap, sünnet ve icmâ' şeklinde dört delil sayar. Sonrasında muhatabının neden kıyas ve

³⁸ İbn Şihâb el-'Ukberî, *Risâle fi uşûli'l-fıkıh*, thk. Muvaffâk b. 'Abdillâh b. 'Abdikâdir (Mekke: el-Mektebetu'l-Mekkiyye, 1992), 47.

³⁹ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed Bâkıllânî, *et-Taqrîb ve'l-irşâd (es-şâğîr)*, thk. 'Abdulhamîd b. 'Alî Ebû Zunejd, 2. Basım (b.y.: Mu'essesetu'r-risâle, 1998), 2/202-210.

⁴⁰ Bâkıllânî, *et-Taqrîb ve'l-irşâd*, 1/310-315.

haber-i vâhidi bu deliller arasında zikretmediği sorusuna ise öğrencisi Ebû'l-Ḥuseyn el-Başrî'nin delili kat' alanına emareyi ise zann alanına ilişkin kabul eden ikili tasnifi ile değil; kıyas ve haber-i vâhidin esasında diğer dört delilde içkin olmasıyla cevap verir.⁴¹

Son olarak bir sonraki asırdan itibaren delil kavramını kat' bilgiye götürücü olarak tanımlayan anlayışın bu asırdaki öncü temsilcilerinden biri olarak sayılabilecek İbn Füreke (406/1016) burada anılabilir. İbn Füreke ilk fıkıh usulü ve kelam sözlüğü sayılabilecek eserinde uşûlu'l-fıkhı "Açık bir şer'î hükme götüren her bir kat'î şer'î delil" şeklinde tanımlar.⁴²

Hicrî 5. Asır: "Şer'î Delil" Terimleşmesi (Üç Artı Bir Delil Tertibi ve Aşl/Ma'kûlu'l-Aşl Ayrımı)

Hicrî beşinci asrı şer'î delillerin tertibi bakımından üç artı bir delil asrı olarak tanımlarsak insafı bir genelleme yapmış oluruz. Bu asrın en önemli gelişmelerinden biri şer'î delil ifadesinin terimleşmesi ve daha önce kullanılagelen alternatif kavramların yerini almaya başlamasıdır.

Bu dönemde yaşamış Mu'tezilî usulcü Ebû'l-Ḥuseyn el-Başrî (436/1044) "şer'î deliller" (el-edilletu's-şer'iyye) teribini eserinde sıklıkla kullanan ilk isim olarak ortaya çıkmıştır. Her ne kadar kendisinden önce Bâkıllânî, en-Nâṭik bi'l-ḥaqq, Kâdî 'Abdulcabbar gibi usulcüler delil kavramının fıkıh usulünde kullanımının yerleşmesine katkı sağlamışsa da geç dönem fıkıh usulü literatüründe yerleşik haliyle şer'î deliller şeklindeki terkip ilk olarak *el-Mu'temed*'de görülmektedir. Bu nedenle bize ulaşan literatür içerisinde, fıkıh usulü eserlerinde öncel uşûl şeklinde ifade edilen kaynak ve yöntemlere şer'î deliller adı verilmesinde en etkili ismin Ebû'l-Ḥuseyn el-Başrî ve çalışmanın da onun eseri *el-Mu'temed* olduğu anlaşılmaktadır.

Delillerin tertibi ile ilgili olarak ise Ebû'l-Ḥuseyn el-Başrî "şer'î delil" terimini kullanarak kitab, sünnet, icmâ, kıyas şeklinde bir sıralama vermesiyle temel şer'î delillerin dörtlü şekilde te'sisine de önemli bir katkı sağlamıştır.⁴³ Bununla birlikte delil kavramının esasında ancak kat'î olanı kapsamaya gerektiğini öne sürerek kitab, sünnet ve icmâ'ı deliller arasında zikretmiş, haber-i vahid ve kıyası ise emare şeklinde tanımlayarak dörtlü tasniften feragat etmiştir.⁴⁴ O nedenle Başrî'yi "şer'î deliller" teribini ilk olarak sistematik bir şekilde kullanan usulcü olarak kabul edebilirsek de bu şer'î delillerin kitab, sünnet, icmâ' ve kıyas şeklinde dört unsur şeklinde tasnif ettiğini söyleyemeyiz.

Ebû'l-Ḥuseyn el-Başrî'nin Semerkand bölgesinden bir çağdaşı olan ve Hanefî usulünün kurucu isimlerinden kabul edilen Ebü Zeyd ed-Debûsî (430/1039) eserine *Takvîmu'l-edille* ismini vermesine rağmen söz konusu icmâlî delilleri "el-hucecu's-şer'iyye" isimlendirmesiyle anmayı tercih eder. Bunda kendisinden önce gelen Hanefî usulcülerden 'İsâ b. Ebân ve Ceşşâş'ın etkili olduğunu söyleyebiliriz. 'İsâ b. Ebân'a atfedilen *el-Hucec'ul-kebîr* ve

⁴¹ Ebû'l-Ḥasen b. Aḥmed Kâdî 'Abdulcabbar, *Şerhu uşûli'l-ḥamse*, thk. 'Abdulkerim 'Osman, 3. Basım (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1996), 88.

⁴² Ebü Bekir Muḥammed İbn Füreke, *el-Ḥudûd fi'l-uşûl*, thk. Muhammed Süleymani (Beyrut: Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, 1999), 139.

⁴³ Ebû'l-Ḥuseyin el-Başrî, *el-Mu'temed*, 1/402; 2/123.

⁴⁴ Ebû'l-Ḥuseyin el-Başrî, *el-Mu'temed*, 2/239.

el-Hucecu's-sağır usul eserleri başlıklarından ve kendisine yapılan sonraki eserlerdeki atıflardan ve *Çeşşâş*'ın da bu delillerden bahsederken hüccet terimini tercih etmesinden bu çıkarımı yapabiliriz. Nitekim Debûsî'nin sonrasında gelen *Serahsî* ve *Pezdevî*'nin de aynı terimleri sürdürmesi Hanefî usulünün kuruluş döneminde icmâlî deliller için bu terimin bas- kın olduğu sonucuna bizi götürmektedir. *Serahsî* ve *Pezdevî* de şer'î hüccetlerdeki asılların (sırasıyla *el-uşûl fi'l-huceci's-şer'îyye* ve *uşûlu's-şer'*) kitab, sünnet ve icmâ' şeklinde üç olduğunu ancak kıyasın bu asıllardan istinbat edilen dördüncü bir asıl olduğunu ifade eder.⁴⁵

Ebû'l-Huseyn el-Başrî ile başlayan delil kavramını üç kaynakla tahdid etme eğilimi- nin aynı asırda yaşamış Şâfi'î, Eş'arî, Mâlikî ve Hanefî usulcülerde yankı bulduğu görülür. Şâfi'îlerden *Ḥaṭîb el-Bağdâdî* (463/1071) ve *Şirâzî* (476/1083); Eş'arî usulcülerden *Cuveynî* (478/1085) ve öğrencisi *Ġazâlî* (505/1111);⁴⁶ Hanefîlerden *Serahsî* (483/1090) ve *Pezdevî* (482/1089) usul yahut edille şeklinde ifade ettikleri delillerin sayısının üç olduğunu ifade eder. Ancak kıyası ve istidlâl, istiḥşâb gibi ilave bazı unsurları bir biçimde bunlara ilhak ederler. Ancak bu noktada *Serahsî* ve *Pezdevî*'nin ifadelerini diğerlerinden açık bir biçimde ayırmak gerekir. Zira her ne kadar üç delili ayrı bir biçimde ifade etseler de kıyası hemen ardından "dördüncü delil" olarak zikrederler. Bu daha sonraki dönemlerde neden bu şekilde dört delil tertibinin *Sem'ânî*, *Râzî* gibi usulcüler tarafından fakihlere atfedildiğini anlaşılır hale getirmektedir. Bir başka ifadeyle *Çeşşâş* ile başlayan dört delile doğru- dan işaret etme eğilimi Hanefî usulcülerin geliştirdiği bir tertip sıralaması gibi görünmek- tedir.

Kıyası, kitab, sünnet ve icmâ'dan ayrı bir biçimde aşıl ve ma'külu'l-aşl şeklinde tasnif edenler arasında Şâfi'î usulcüler önce çıksa da Mâlikî usulcü *Bâcî* (474/1081) de bu katego- rizasyonu takip eder. *Ḥaṭîb el-Bağdâdî* fıkıhın kendileri üzerine bina edildiği deliller şek- linde ifade ettiği fıkıhın asıllarını (uşûlu'l-fıkh) kitab, sünnet ve icmâ olarak zikreder ve kı- yası daha sonra işleyeceğini ifade eder.⁴⁷ Benzer şekilde Şâfi'î usulcüsü eş-Şirâzî de usul ile delillerin asılları (uşûlu'l-edille) olan kitab, sünnet ve icmâ'nın; ma'külu'l-aşl ile ise bunların dışında kalan kıyas, delilu'l-ḥitâb, fahvâ'l-ḥitâbın kastedildiğini ifade eder.⁴⁸ İmam Şâfi'î'nin terminolojisindeki ma'nâ kavramı *Bağdâdî* ve *Şirâzî* gibi âlimlerin dilinde ma'külu'l-aşl terimleştirmesine kaynaklık ederken; ilk olarak *Cuveynî*'de görülen sonraki asırlarda mantık diliyle yeniden usulü yorumlayan *Âmidî* ve *İbnu'l-Ḥâcib* gibi Eş'arî usul- cülerin dilinde ise kitab, sünnet, icmâ' ve kıyas dışında kalan delillerin üst başlığı anla- mında istidlâl kavramına dönüşecektir.

⁴⁵ Muḥammed b. Aḥmed b. Ebî Sehl Şemsu'l-eimme es-Serahsî, *Uşûlu's-Serahsî*, thk. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1973), 1/279; 'Alâuddîn 'Abdulaziz b. Aḥmed 'Abdul'aziz el-Buḥârî, *Keşfu'l-esrâr Şerḥu Uşûli'l-Pezdevî* (b.y.: Dâru'l-kitâbi'l-islâmiyye, n.d.), 1/19-20.

⁴⁶ Burada hem Eş'arî hem Şâfi'î olan usulcüler arasında usul geleneğine aidiyet bakımından yapılan ayırım için bk. Ahmet Temel, "Was There a Zaydî Uşûl al-fıqh? Searching for the Essence of Zaydî Legal Theory in the First Complete Uşûl Work of Zaydîs: al-Nâtiq bi-l-ḥaqq's (340-424/951-1033) 'al-Mujzî fi uşûl al-fıqh,'" *İnsan & Toplum Dergisi (The Journal of Human & Society)* 6/1 (June 3, 2016), 72.

⁴⁷ Ebû Bekir Aḥmed b. 'Alî b. Şâbit b. Aḥmed b. Mehdi el-Ḥaṭîb el-Bağdâdî, *el-Fakih ve'l-mutefakkih*, thk. Ebû 'Abdurrahman Âdil b. Yûsuf El-Ġarrâzî, 2. Basım (Suudi Arabistan: Dâru İbnu'l-cevzi, 2000), 1/192.

⁴⁸ Cemâluddîn İbrâhîm b. 'Alî b. Yûsuf Ebû İshâk Şirâzî, *el-Luma' fi uşûli'l-fıkh* (b.y.: Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, 2003), 103.

Cuveynî sem'î deliller (el-edilletü's-sem'iyât) ifadesini kullanarak kitab, sünnet ve icmâ'ı zikreder ve Ebû'l-Hüseyn el-Başrî'nin delili kat' alanına inhisar eden izahına benzer bir şekilde, bazılarının bunlara haber-i vahid ve kıyası eklediğini ancak bunun isabetli olmadığını ifade eder.⁴⁹ Ancak aynı zamanda bu temel deliller (uşûl) arasında saymamakla birlikte istidlâlî bu delillere dayalı olmak kaydıyla, Şâfi'î'nin ma'nâ kavramına da atıfla, maslahata dayalı olarak bir hükme ulaşma yolu olarak kabul eder.⁵⁰ İstishâb deliline istidlâl konusunu işledikten sonra kısa bir başlıkla değinmesi ve birkaç istisna dışında istishâba dayalı hüküm vermeye eleştiriler yöneltmesi kendisinden sonra gelecek Eş'arî-Şâfi'î usulcülerden ayrıldığı bir noktadır.

Ğazâlî de *el-Mustaşfâ*'nın başlarında kitab, sünnet ve icmâ'ın hükümlerin delilleri (edilletu'l-aḥkâm) olduğunu ifade ederken;⁵¹ müstakil olarak deliller bahsine başladığında ise bunlara ek olarak ve bu delillere ait bir kaynak olmadığı durumda ispat için değil nefy (hükümün olmadığını anlamak açısından) için "akıl delili ve istiḥâbı" da zikrederek dört delil olduğunu söyler.⁵² Kıyası bir hüküm istinbâḥı metodu olduğu gerekçesiyle bu deliller arasında zikretmez.

Bir önceki nesilde Hanbelî usulünü temsil eden 'Ukberî'den önemli ölçüde etkilenen Hanbelî usulcüsü Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (458/1066) şer'î delilleri sıralarken 'Ukberî'nin ifadelelerini "kendisiyle beyanın ortaya çıktığı" (*ma yaka'u bihil beyân*) şeklinde kelimesi kelimesine muhafaza ederken, delillerin sayısını altı değil dört olarak kitab, sünnet, icmâ, kıyas şeklinde verir.⁵³ Geç bir akranı olması hasebiyle aralarında böyle bir fark olması, şer'î delillerin dörtlü tertibinin terimsel olmasa da sayısal olarak Hicrî beşinci asırla kristalleşmeye başladığının göstergesi olarak kabul edilebilir. Hicri beşinci asırda Şâfi'î ve Hanefî usulcüler her ne kadar usul ifadesi kullanarak üç delili zikretse de bunlara ek olarak kıyasa da atıf yaparak dörtlü tertibin oluşmasına katkı sağladıkları görülmektedir. Nitekim konuyu aydınlatan bir tasvir sunması ve "uşûlî (delilleri)" dört olarak kabul etmesiyle Sem'ânî (482/1089) Şâfi'îler arasında bu asırda bir dönüm noktasıdır. Her ne kadar imamı Şâfi'î'nin ma'nâ kavramsallaştırmasına dayandırılarak yapıldığını söylediği aşıl ve ma'külu'l-aşl şeklindeki ilk üç delil ile kıyas arasında yapılan ayrıma işaret etse de⁵⁴ Sem'ânî "fukahanın büyük çoğunluğunun kabul ettiği üzere" daha sahih taksimin "dört uşûl" şeklinde olduğunu ifade eder. Hicri beşinci asrın sonlarında vefat ettiğine göre, Sem'ânî'nin tanıklığını dikkate aldığımızda şer'î uşûlün -henüz edille-i şer'iyye kullanımı yerleşmemiş olsa da- kitap, sünnet, icmâ' ve 'ibret (kıyas) olduğuna dair çoğunluk görüşünün bu asırda artık şekillenmiş olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.⁵⁵

⁴⁹ İmâmu'l-Ḥarameyn el-Cuveynî, *el-Burhân fi uşûli'l-fikh*, thk. Şalâh b. Muḥammed b. 'Aveyde (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 1997), 1/33.

⁵⁰ Cuveynî, *el-Burhân*, 2/162.

⁵¹ Ḥucceṭu'l-İslâm Ebû Ḥâmid Muḥammed b. Muḥammed el-Gazzâlî, *el-Mustaşfâ fi 'ilmi'l-uşûl*, thk. Muḥammed 'Abduselâm 'Abduşşâfi (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 1993), 6.

⁵² Gazzâlî, *Mustaşfâ*, 80.

⁵³ Muḥammed b. Ḥuseyn b. Muḥammed b. Ḥalef Ebû Ya'lâ el-Ferrâ', *el-'Udde fi uşûli'l-fikh*, thk. Aḥmed b. 'Ali el-Mubârekî, 2. Basım (b.y.: yy., 1990), 1/110.

⁵⁴ Sem'ânî, *Ḳavâṭi' u'l-edille fi'l-uşûl*, 1/22.

⁵⁵ Sem'ânî, *Ḳavâṭi' u'l-edille fi'l-uşûl*, 1/22.

Hicrî 6. ve 7. Asırlar: Şer'î Delillerin Dörtlü Tertip Üzere Kabul Görmesi

Bu dönemde kitab, sünnet ve icmâ'ı naşş kapsamında aşl; kıyas ve istidlâl ise fer' ya da ma'kü'l-ı-aşl şeklinde bir ayırım dahilinde tasnif eden Âmidî (631/1234)⁵⁶ ya da Vercelânî gibi usulcüler varsa da hicri altıncı asırda artık kıyasın delil terimi kapsamında zikredilmeye, dört asıl şeklinde tertibin yaygınlaşmaya ve şer'î delil terminolojisinin rafine hale gelmeye başladığı görülmektedir. Örneğin Fahreddin er-Râzî (606/1210) tefsirinde fakihlerin şeriatın asıllarının (uşûlu's-şer'i'a) kitab, sünnet, icmâ' ve kıyas şeklinde dört olduğunu iddia ettiğini (za'amû) ifade eder.⁵⁷ Usul eserinde bu tertibi müstakil bir başlık altında zikretmese de şer'î hükmün ancak "naşş, icmâ' ya da kıyasla temellendirilebileceğini tasrih etmesi bu tertibi benimsemişine işaret eder.⁵⁸ Müstakil bir başlık içinde zikretmiyor oluşu; Râzî'nin bu tertibi fukahaya atfetmesiyle ilgili olmalıdır. Yukarıda da geçtiği üzere, Sem'ânî'nin Şâfi'î usulcülerin aşl ve ma'kü'l-ı-aşl şeklindeki tertibini zikredip fakihlerin kitap, sünnet, icmâ' ve kıyas şeklinde tertibini benimsemeye meyletmesi aynı sebeptendir. Bilindiği üzere Sem'ânî Eş'arî usulüne meyleden Şâfi'îleri tenkit ederek fakih-usulcülerin ekseninde fıkıh usulü telifinde bulunmuştur. Râzî'nin tefsirde işaret ederek ayetle temellendirdiği ve usul eserinde atıfta bulunduğu fukahanın dörtlü tertibinin, fıkıh usulü yazımında Gazâlî'yi takip eden mantık yönelimli usulcüler arasında kabul görmesinde etkili olmuştur. Fıkıh usulü yazımında kendisini takip eden, Tuncay Başoğlu'nun Râzî mektebi dediği⁵⁹ geleneği oluşturan isimlerden örneğin Beydâvî (685/1286) bu tertibi açıkça *el-Minhâc*'ın başında zikreder.⁶⁰

Mantık dili ile usul yazımının diğer bir temsilcisi Âmidî ise üç artı iki şeklinde beşli bir delil tasnifi yapar. Önce delili aklî ve şer'î şeklinde ayırır; sonra şer'î delili sahih olan ve olmayan şeklinde ikiye ayırır. Sahih olan delilleri de sebr ve taksim ile sahip oldukları sıfatlara göre hiyerarşik olarak beş delil şeklinde ifade ettikten sonra naşşlar ve icmâ'nı aslî; kıyas ve istidlâl ise bunlara tâbi olarak fer'î olduğunu ifade eder. Sahih olmayan deliller arasında da şer'u men kablenâ, şahâbî kavli, istihsân ve maşlahat-ı mürseleyi zikreder.⁶¹ Âmidî'nin Cüveynî'den ödünç aldığı ancak yeniden yorumladığı istidlâl terimi burada dikkat çekicidir. Cüveynî'nin kullanımında maslahata tekabül eden istidlâl; Âmidî'de ise kitab, sünnet, icmâ' ve kıyasın dışında olan her delili kapsayan bir şemsiye kavram olarak tarif edilir. İstidlâlî, ne olduğuyla değil ne olmadığıyla tanımlamasına gelecek muhtemel eleştirilere cevap sadesinde de Âmidî, esasında hiyerarşik olarak kendisinden daha güçlü ve açık olan şeylerle istidlâlî tanımlamış olduğunu iddia ederek ikna edici olmayan bir açıklama yapar.⁶² Daha sonraki açıklamalarında sebep, şart, mâni', istişhâb, iktirân kıyası ve istişnâ kıyasını içeren, bir

⁵⁶ Âmidî, *el-İhkâm*, 1/158.

⁵⁷ Ebü 'Abdillâh Muhammed b. 'Ömer b. Huseyn Fahreddin er-Râzî, *el-Maḥsûl*, thk. Tâhâ Câbir Feyyâz el-'Alvânî, 3. Basım (Riyad: Mu'essesetu'r-risâle, 1997), 1/40; Râzî - Ebü 'Abdullâh Muhammed b. 'Ömer b. el-Ḥasan b. el-Huseyn et-Teymî er-Râzî, *el-Mulakkeḥ Bi Fahruddin er-Razî, Meḥâṭîḥu'l-ğayb et-tefsîru'l-kebir* (Beyrut: Dâru İhya' et-Turâs el-'Arabî, 1420), 10/112.

⁵⁸ Fahreddin er-Râzî, *el-Maḥsûl*, 6/168.

⁵⁹ Bk. Tuncay Başoğlu, *Fıkıh usulünde Fahreddin er-Razi mektebi*, 2. Basım (İstanbul: İSAM Yayınları, 2014).

⁶⁰ Nâşîru'ddin el-Beydâvî, *Minhâcu'l-uşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl*, thk. Şaban Muhammed İsmail (Daru ibn Ḥazm, 2008), 51.

⁶¹ Âmidî, *el-İhkâm*, 1/158-159.

⁶² Âmidî, *el-İhkâm*, 4/118.

hükümün başka bir hükmü zorunlu kılması anlamına gelen telazümü kastettiği anlaşılmaktadır. Bir başka ifadeyle, Āmidî, mantık yoluyla elde edilen bir takım akli çıkarsamaların fıkıh usulünde doğrudan karşılığı olmadığından istidlâl terimi ile bunları fıkıh usulü alanına dâhil etmiştir.

Öyle görünüyor ki Hanefî usulcüler arasında icmâlî deliller için huccet yerine delil terimleştirmesinin baskın hale gelmeye başlamasında geçiş sürecinde olan isimler Lâmişî (VI./XII. asrın ilk yarısı), Semerqandî (539/1144) ve Usmendî (552/1157) gibi isimler olmuştur. Semerqandî, Debûsî'nin izinde bu icmâlî delillere delâ'il ve el-edilletu's-şer'iyye ifadelerini kullanmışsa da seleflerinin terminolojisini takip ederek çoğunlukla huccet terimini tercih etmiştir.⁶³ Usmendî delil ve emare terimlerini kullanmakla birlikte huccet terimini eseri boyunca daha sıklıkla tercih etmiştir.⁶⁴ Her ne kadar metnini usulünü esas alarak üreten Aḥsikeşî (644/1246) ve en-Nesefî (710/1310) Pezdevî'nin üç artı bir şeklindeki delil tasnifini sürdürse de İbnu's-Sâ'atî (694/1298) ile birlikte bu deliller artık Hanefî usulcüler tarafından hem "el-edilletu's-şer'iyye" isimlendirmesiyle anılır olmuş hem de başkaca bir tasnife gitmeksizin bunların kitap, sünnet, icmâ' ve kıyas şeklinde dört olduğu da genel kabul görmüştür.⁶⁵

Dört delil için şer'î asıllar ifadesi yerine şer'î hükümlerin delilleri (edilletü'ş-şer'iyye), şer'î deliller (edilletü's-şer') şeklindeki ifadelerin ise İbnu's-Şalâh eş-Şehrezürî (643/1245), 'İzz b. 'Abdisselam (660/1262), Kârâfî (684/1285) gibi âlimlerin eserlerinde hicri yedinci asırda iyiden iyiye yerleştiği görülmektedir.⁶⁶ Bu dönemin ardından sünni fıkıh usulü literatüründe, "imamlar arasında" yahut "dört mezhep arasında" ittifak edilen "dört delil" şeklindeki tertibin yerleşik hale geldiği görülmektedir.

Hicrî 8. Asır ve Sonrası: El-Edilletu'l-Erba'a

Bu asırda önceki dönemde artık yerleşmiş hale gelen şer'î delillerin dört unsurdan ibaret olduğu anlayışı yeni bir isimlendirmeyi de artık doğurmuştur: el-edilletu'l-erba'a. İlk olarak Şadru's-şer'i'a'nın (747/1346) *et-Tavdîh*'inde gördüğümüz bu terimleştirme ondan sonra *et-Telvîh* ve onun haşiyeleri üzerinden literatürde etkili olmuştur.⁶⁷ Ancak akranları arasında Ebû's-Şenâ el-İşfahânî'nin (749/1349) de bu terimi kullanıyor olması tek başına Şadru's-şer'i'a'nın bu terimleştirmeyi gerçekleştirmede gösterir. Āmidî'yi takip ederek kitap, sünnet, icmâ', kıyas ve istidlâl şeklinde beş delil zikreden İbnu'l-Ḥâcib'in

⁶³ Bk. Alâu'd-dîn Ebû Bekir Muḥammed b. Aḥmed es-Semerqandî, *Mizânul'-uṣûl fî netâ'ici'l-'ukûl*, thk. Muḥammed Zekî 'Abdülber (Katar: Maṭâbi'u'd-Dûha'l-hadişe, 1984), 69; 683.

⁶⁴ Alâeddîn el-Usmendî, *Bezlu'n-nazar*, thk. Muḥammed Zekî Abdülber (Kahire: Mektebetu't-turâs, 1992), 5-10.

⁶⁵ Muzafferuddîn Aḥmed b. 'Ali İbnu's-Sâ'atî, *Bedî'u'n-nizâm: Nihâyetu'l-vuṣûl ilâ 'ilmi'l-uṣûl*, thk. Sa'id b. Ğarîr b. Mehdî es-sulemî (Mekke: y.y., n.d.), 1/235.

⁶⁶ Ebû 'Abbâs Şehâbeddîn Aḥmed b. İdris Kârâfî, *el-Furûk envâr'ul-burûk fî envâi'l-furûk*, thk. 'âlem'ul Kutub (b.y.: y.y., n.d.), 1/49; Ebû Amr Takîyyuddîn İbnu's-Şalâh, *Edebu'l-muftî ve'l-musteftî*, thk. Muvaffak Abdulkadir (Medine: Mektebetu'l-'Ulûm ve'l-Ḥikem, 2002), 86; Ebû Muḥammed 'İzzeddîn b. 'Abdus-selâm, *Ḳavâ'idu'l-aḥkâm fî meşâlihi'l-enâm*, thk. Ṭâha Abdurraûf Sa'id (Kahire: Mektebetu el-kulliyâti'l-ezheriyye, n.d.), 1/10.

⁶⁷ 'Ubeydullah b. Mes'ûd el-Mahbûbî Şadru's-şer'i'a, *et-Tavdîh fî halli ğavâmiği't-tenkîh (Telvîh içinde)* (y.y.: Mektebetu Sabîḥ bi-Miṣr, n.d.), 1/21.

(646/1249) *Muhtaşaru'l-muntehâ*'sına yazdığı şerhde İsfahânî bu sıralamayı “edille-i erba'adan sonra istidlâli zikretmek” olarak ifade eder.⁶⁸ Hâlbuki bu sıralamanın kaynağı olan Âmidî'nin aslı ve fer'î deliller taksimi üzerinden üç artı iki şeklinde bir tertibi öne sürdüğünü yukarıda görmüştük. Hanefî usulünde İbnu's-Sâ'âtî ile başlayıp Şadru-ş-şerî'a ile terimleşerek devam eden şer'î delilleri kitap, sünnet, icmâ' ve kıyas şeklinde sıralayan dörtlü tertip sonraki Hanefî usul eserlerinde norm haline dönüşmüştür. Nitekim İbn Melek (821/1418'den sonra) *Menâr* şerhinde neden kıyasın ayrı bir şekilde tasnif edildiğine ilişkin soruya cevap verme ihtiyacı hisseder. İlk üç delilin hem fıkıh hem kelam için delil olması, kıyasın ise sadece fıkıh için delil olmasıyla; kıyasın ilk üç delilden teferru' etmesiyle ve kat'î olmamasıyla bu durumu izah eder. Daha sonra da muhtemel itirazları kendisinden dört asır önce yaşamış olan Ceşşâs'ın kıyasın üç delile göre fer' ondan ulaşılan hükme göre aşl olduğuna dair argümanını çağrıştıran bir biçimde cevaplar ve nihayetinde bunun delil tertibi bakımından dört delil anlamına geldiğini zikrederek sözünü bitirir.⁶⁹ Buna karşın İbn Melek'in erken bir çağdaşı *Menâr*'i ihtisar eden İbn Hâbib el-Ĥalebî (808/1406)⁷⁰ ve sonrasında bu muhtasarın şârihi İbn Kutlubuğa (879/1474) Nesevî'nin sözlerine adeta sansür uygulayarak delillerin üç olduğuna ilişkin sözünü zikretmeden delilleri dört delil olarak sıralarlar.⁷¹ Bu şekilde bir lafzî tasarrufa gitmeyen Hanefî usulcüler ise üç artı bir şeklinde şer'î delilleri zikretmeye izah getirme geleneğini muhafaza etmiştir. Nesevî'nin *Munteĥab* şerhinde bizzat kendisinin başlattığı kıyasın ayrı zikredilmesine çeşitli izahlar getirme geleneği *Menâr* üzerine yapılan çalışmalarda İbn 'Abidin'e (1252/1836) kadar sürmüş görünmektedir.⁷²

Hanefî usulündeki sürecin diğer usul gelenekleri için de aynı şekilde işlediğini tam olarak söyleyemsek de bu usul geleneklerinde de hicrî 8. asrın dörtlü şer'î delil tertibinin yerleşmesinde önemli bir zaman dilimi olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin bu asrın başlarında yaşamış olan Hanbelî usulcü Kaṭî'î (739/1338) Ğazâlî etkisinde kitap, sünnet, icmâ' (bu üçünden kıyas ve istidlâlin teferru' ettiğini de söyleyerek) ve berâ'et-i zimmete işaret eden istişhâbu'l-hâl anlamında akıl olmak üzere dört delil olduğunu söyler.⁷³ İbn Teymiyye ve İbnu'l-Kayyim dört delile sıklıkla işaret etseler de Hanbelî usulcüler arasında bu asırda şer'î delilleri kitap, sünneti, icmâ' ve kıyas tertibiyle dört temel şer'î delil şeklinde ilk teorize eden İbn Mufliĥ'dir (763/1362).⁷⁴ Sonraki Hanbelî usulcüler de büyük ölçüde bu tertibi muhafaza eder.

⁶⁸ Maĥmûd b. 'Abdurrahmân el-İsfahânî, *Beyânu'l-muhtaşar*, thk. Mahmud Muzhir Beka (y.y.: Dâru'l-Medenî el-Muessesetu's-Su'üdiyye bi-Mişra, 1986), 3/249.

⁶⁹ İbn Melek, *Şerĥu menârî'l-envâr*, tıpkı bsk. (Beirut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1308), 6-7.

⁷⁰ *Menâr* şerhi değil; *Menâr*'ın Ebü'l-'İzz İbn Hâbib el-Ĥalebî'nin (Tâhir b. Hasan) tarafından yapılan muhtasarın şerhidir.

⁷¹ Tâhir b. el-Ĥasan İbn Hâbib el-Ĥalebî, *Muhtaşaru'l-menâr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kadızade Mehmed, 550), 1b; Zeynuddîn İbn Kutlubuğa, *Ĥulâsatu'l efkar şerĥu Muhtaşarî'l-Menâr*, thk. Ĥafîz Şenâ'ullah ez-Zâhidî (b.y.: Daru İbn Ĥazm, 2003), 24.

⁷² Krş. Muĥammed Emin İbn 'Âbidin, *Nesemâtu'l-eshâr*, 3. Basım (Karaçi: İdaretu'l-Kur'ân ve'l-Ulumi'l-İslâmiyye, 1997), 10; Ebu'l-Berekât Ĥafîzuddîn 'Abdullah b. Aĥmed b. Maĥmûd en-Nesevî, *Şerĥu'l-munteĥab*, thk. Salim Öĝüt (İstanbul: y.y., 2003), 16-17.

⁷³ Şafîyyuddîn el-Ķâti'î, *Ķavâ'idu'l-uşul ve meĳâ'idu'l-fuşûl*, eds. Enes b. 'Âdil; - Abdülaziz b. Adnân (Kuvet: Dâru'r-rekâ'iz, 2018), 66.

⁷⁴ Ebü 'Abdillah Şemsuddîn Muĥammed İbn Mufliĥ, *Uşûlu'l-fikh*, thk. Feĥd b. Muĥammed es-Sedĥân (b.y.: Mektebetu 'Abyikân, n.d.), 1/306.

Bu asrın başlarında yaşamış Mâlikî usulcülerinden İbn Cuzey el-Kelbî (741/1340) eserinin başında delil ve emâre ayrımı yaparak kat'î bilgi ifade eden delillerin kitab, sünnet ve icmâ'dan ibaret olduğunu söyler.⁷⁵ Ancak hükümlerin delilleri şeklindeki müstakil başlık altında delilleri önce naşş, naklu mezheb ve istinbâţ şeklinde üçe ayırır. Naşşı kitab ve sünnet; naklu mezhebi icmâ' ve şahâbî kavli; istinbâtı ise kıyas ve benzeri deliller oluşturur. Kıyas benzeri deliller ile yirmi delil zikreder.⁷⁶ Bu asrın ikinci yarısında te'lifte bulunmuş olan, furu fıkhıta Mâlikî mezhebi müntesibi olan ancak usulde kendine has bir te'lif tarzı geliştiren Şâtîbî (790/1388) icmâlî şer'î delillerin kitab, sünnet, icmâ' ve kıyas şeklinde dört olduğunu ifade eder.⁷⁷

Sonuç

Dört temel şer'î delilin kitab, sünnet, icmâ' ve kıyas şeklinde hicri ikinci yüzyılın sonlarından itibaren usul çalışmalarında zikredilmeye başlandığı ancak yerleşik hale gelmesinin uzun bir zaman aldığı görülmüştür. Şer'î delil terimini karşılamak üzere uzunca bir dönem hüccet, asıl gibi yer yer farklı kavramların kullanıldığı, Ebû'l-Hüseyn el-Başrî'nin ilk kez "şer'î deliller" terimleştirmesini istikrarlı bir biçimde kullandığı ancak bu kullanımın usul eserlerinde nispeten uzun bir zaman sonrasında kelamcı-usulcülerin etkisiyle baskın hale geldiği görülmektedir.

Fıkıh usulü tarihinde uzun bir süre şer'î delillerin tertibinde dikkate alınan temel ayırt edici nokta delillerin kat'î ya da zannî oluşuyla ilgili ayrım olmuştur. Bu nedenle delilleri kitab, sünnet ve icmâ' ile sınırlandırıp kıyas ve diğerlerini bunlardan ayrı tutma eğilimi uzun bir süre baskın olmuştur. Ancak hicri beşinci yüzyılda fakih-usulcülerin kullanımını sebebiyle dört şer'î delil tertibinin sünnî fıkıh usulünü domine etmeye başladığını es-Sem'ânî'nin ifadeleri açık bir biçimde gösterir. Bu noktada da her ne kadar üç artı bir şekilde bir formülasyon çerçevesinde de olsa Hanefî fakih-usulcülerin kıyası temel bir delil olarak konumlandırmaları önemli bir etki yapmış olmalıdır. Burada Fakih-usulcülerin delillerin tertibinde kat'-zann ayrımından ittifak edilen ve ihtilaf edilen deliller ayrımına yönelmesinin etkili olduğunu söyleyebiliriz. Bu da sünnî fıkıh mezheplerinin dört mezhep şeklinde yerleşik hale gelmesiyle eş zamanlı olmuştur.

Fakih-usulcülerin tertibinin yaygınlık kazandığını bazı mütekellim-usulcülerin kendi usulünde mütekellim-usul geleneğinin delil-emare tertibini sürdürmeye çalışırken; bir başka eserinde fakih-usulcülerin tertibine destekleyici bir anlatımla atıfta bulunmak durumunda kalmasında görebiliriz. Bu noktada en bariz örneklerden biri er-Râzî'dir. Hicri altıncı yüzyılda bu dörtlü tertibin kullanımının sıklaştığı; yedinci asır itibarıyla da bugün de kullanılmakta olduğumuz "aslî şer'î deliller" ifadesiyle bu dört delile işaretin yerleştiği anlaşılmaktadır. Başta Şadruş-şerî'nin *et-Ta'vđih*'i olmak üzere hicrî sekizinci asır eserlerinde "dört delil" (el-edilletu'l-erba'a) şeklinde yeni bir ıstılâhî kullanımın ortaya çıktığı görülmektedir. Dört temel şer'î delil tertibinin sünnî fıkhında ittifak edilen dört delil anlamına geldiği aşikârdır. Bununla beraber dört mezhep arasında ittifakın yanı sıra bu dört

⁷⁵ Ebû'l-Kâsim İbn Cuzey Kelbî, *Takrîbu'l-vuşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl*, thk. Muhammed Hasan (Beirut: Daru'l-kutubi'l-İlmiyye, 2003), 143.

⁷⁶ İbn Cuzey Kelbî, *Takrîbu'l-vuşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl*, 176.

⁷⁷ İbrâhîm b. Musâ b. Muḥammed el-Laḥmî Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, thk. Ebû 'Ubeyde Meşhûr b. Ḥasan Alu Selmân (Huber: Dâru İbni 'Affân, 1997), 3/165.

delilin şer'î deliller arasındaki tertipte önem sırası da ifade ettiği, başka bir anlatımla fikhî bilgi ve hüküm üretiminde müctehidin bu dört delilden bigâne kalamayacağı anlamı da bu tertibin manasında mündemiçtir.

Kaynakça

- Âmidî, Ebû'l-Hasen Seyfuddin 'Alî b. Muḥammed b. Sâlim es-Sa'lebî. *el-İhkâm fî uşûl'l-ahkâm*. thk. 'Abdurrezâk Afifî. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, n.d.
- Bâkıllânî, Ebû Bekr Muḥammed b. Ṭayyib b. Muḥammed. *et-Taqrîb ve'l-irşâd (es-şâjîr)*. thk. 'Abdulḥamîd b. 'Alî Ebû Zunejd. b.y.: Mu'essesetu'r-risâle, 1998.
- Başoğlu, Tuncay. *Fıkıh Usulünde Fahreddin er-Razi Mektebi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2014.
- Beydâvî, Nâşîru'ddîn el-. *Minḥâcu'l-wuşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl*. thk. Şaban Muhammed İsmail. Daru İbn Hâzm, 2008.
- Buḥârî, Ebû 'Abdullah Muḥammed b. İsmâ'il b. İbrâhîm. *el-Câmi'u'l-musnedu's-şâhiḥu'l-muḥtaşar min umûri Rasûlillah sallallâhu 'aleyhi ve sellem ve sunenihi ve eyyâmihi*. thk. Muḥammed Zuheyr b. Nâşîr. b.y.: Dâru tavk en-necât, n.d.
- Câhîz, Ebû Osmân 'Amr b. Baḥr. *Res'îlu'l-Câhîz*. Kahire: Mektebetu'l-hancı, 1991.
- Câhîz, Ebû Osmân 'Amr b. Baḥr. *Kitâbu'l-hayevân*. Kahire: Mektebetu ve Matbaatu Mustafa el-Babiel-Halebî ve Evlâdihî, 1965.
- Ceşşâş, Ebû Bekr Aḥmed b. 'Alî er-Râzî. *el-Fuṣûl fî'uşûl*. thk. Uceyl Câsim en-Neşemî. Kuveyt: Vizâratu'l-evkâfi'l-Kuveytiyye, 1994.
- Curcânî, 'Alî b. Muḥammed. *et-Ta'rîfât*. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, 1983.
- Cuveynî, İmâmu'l-Ḥarameyn. *el-Burhân fî uşûl'l-fikh*. thk. Şalâh b. Muḥammed b. 'Aveyde. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, 1997.
- Debûsî, Ebû Zeyd 'Abdillâh b. Muḥammed b. 'Ömer b. İsâ. *Takvîmu'l-edile*. thk. Ḥalîl Muḥyiddin el-Meys. b.y.: Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, 2001
- Doğruyol, Fezva - Akkuş, Süleyman. "Bir İbâzî Âlim Ebû Ya'kûb el-Vercelânî'nin ed-Delîl ve'l-Burhân'ı Bağlamında İbâziyye'nin Temel Görüşleri." *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SAUIFD)* 21/39 (2019),117-147. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.503092>.
- Ebû Ya'la el-Ferrâ', Muḥammed b. Ḥuseyn b. Muḥammed b. Ḥalef. *el-Udde fî uşûl'l-fikh*. thk. Aḥmed b. 'Alî el-Mubâreki. b.y.: yy., 1990.
- Ebû'l-Ḥuseyn el-Başrî, Muḥammed b. 'Alî b. Ṭayyib. *el-Mu'temed fî uşûl'l-fikh*. thk. Ḥalîl Muḥyiddin el-Meys. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, 1983.
- Fahreddîn er-Râzî, Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. 'Ömer b. Ḥuseyn. *el-Maḥsûl*. thk. Tâhâ Câbir Feyyâz el-'Alvânî. Riyad: Mu'essesetu'r-risâle, 1997.
- Ġazâlî, Ḥucetü'l-İslâm Ebû Ḥâmid Muḥammed b. Muḥammed. *el-İktisâd fî'l-i'tikâd*. thk. 'Abdullah Ḥalîlî. Beyrut: Dâr al-kutub al-İlmiyyah, 2004.
- Gazzâlî, Ḥucetü'l-İslâm Ebû Ḥâmid Muḥammed b. Muḥammed . *el-Mustasfâ fî 'ilmi'l-uşûl*. thk. Muḥammed 'Abduselâm 'Abduşşâfi. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, 1993.
- Ḥârîş el-Muḥâsibî, Ebû 'Abdillâh el-Ḥârîş b. Esed. *Mâhiyetu'l-aql*. thk. Hüseyin El-Kuvvetli. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1398.
- Ḥaṭîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Aḥmed b. 'Alî b. Şâbit b. Aḥmed b. Mehdi. *el-Fakîh ve'l-mutefaqîh*. thk. Ebû 'Abdurrahman Âdil b. Yûsuf El-Ġarrâzî. Suudi Arabistan: Dâru İbnu'l-cevzî, 2000.
- İbn Bereke, 'Abdullah b. Muḥammed. *Kitâbu'l-câmi'*. Umman: Vizâretu't-Turâş ve's-Şekâfe, 2007.
- İbn Cuzey Kelbî, Ebû'l-Ġâsim. *Taqrîbu'l-vuşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl*. thk. Muhammed Hasan. Beyrut: Daru'l-kutubi'l-İlmiyye, 2003.
- İbn Fûrek, Ebû Bekir Muḥammed. *el-Ḥudûd fî'l-uşûl*. thk. Muhammed Süleymani. Beyrut: Dâru'l-ġarbi'l-İslâmî, 1999.
- İbn Ḥabîb el-Ḥalebî, Ṭâhir b. el-Ḥasan. *Muḥtaşaru'l-menâr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi,

- Kadıze Mehmed, 550.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn 'Abdullah b. Ahmed b. Muhammed. *Ravdatu'n-nâzir ve cunnetu'l-munâzir fi usûli'l-fikh 'alâ mezhebi'l-îmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. 'Abdulkerim b. 'Ali b. Muhammed En-Nemle. Riyad: Mu'essesetu'r-reyyân, 2002.
- İbn Kutlûbügâ, Zeynuddîn. *Hulâsatu'l efkar şerhu Muhtasari'l-Menâr*. thk. Hafiz Senâ'ullah ez-Zâhidî. b.y.: Daru ibn Hazm, 2003.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Faql Cemâliuddîn Muhammed b. Mukerrem. *Lisânu'l-'Arab*. Beyrut: Daru Sâdr, 1414.
- İbn Muflîh, Ebû 'Abdillah Şemsuddîn Muhammed. *Uşûlu'l-fikh*. thk. Fehd b. Muhammed es-Sedhân. b.y.: Mektebetu 'Abyikân, n.d.
- İbn 'Âbidîn, Muhammed Emîn. *Nesemâtu'l-eshâr*. Karaçi: İdaretu'l-Kur'an ve'l-Ulumi'l-İslâmiyye, 1997.
- İbn 'Aqîl, Ebû'l-Vefâ 'Ali b. 'Aqîl b. Muhammed. *el-Vâdîh fi usûli'l-fikh*. thk. 'Abdullâh b. 'Abdulmuhsin et-Turkî. Beyrut: Mu'essesetu'r-risâle, 1999.
- İbnu's-Şalâh, Ebû Amr Taqîyuddîn. *Edebu'l-muftî ve'l-musteftî*. thk. Muvaffak Abdulkadir. Medine: Mektebetu'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 2002.
- İbnu's-Sâ'âtî, Muzaferuddîn Ahmed b. 'Ali. *Bed'ü'n-nizâm: Nihâyetu'l-vuşul ilâ 'ilmi'l-uşul*. thk. Sa'id b. Garîr b. Mehdi es-sulemî. Mekke: y.y., n.d.
- İşfahânî, Maḥmûd b. 'Abdurrahmân el-. *Beyânu'l-muhtaşar*. thk. Mahmud Muzhir Beka. y.y.: Dâru'l-Medenî el-Muessesetu's-Su'ûdiyye bi-Mişra, 1986.
- Kaḫî Nu'mân, Ebû Hanîfe. *İhtilafu usûli'l-mezâhib*. Beyrut: Dâru'l-Endelus, 1983.
- Kâdî 'Abdulcabbar, Ebû'l-Ḥasen b. Ahmed. *Şerhu usûli'l-ḥamse*. thk. 'Abdulkerim Osmân. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1996.
- Karâfî, Ebû 'Abbâs Şehâbeddîn Ahmed b. İdris. *el-Furûk envâr'ul-burûk fi envâi'l-furûk*. thk. 'âlem'ul Kutub. b.y.: y.y., n.d.
- Kasapoğlu, Salih. "Şer'î Delillerde Öncelik Meselesinin Mezhep-Delil Perspektifinden Tahlili Ve Anlama Yöntemine Etkileri." *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/34 (2018),763-776. <https://doi.org/10.14395/hititilahiyat.464842>.
- Kâti'i, Şafiyuddîn el-. *Kavâ'idu'l-uşul ve mekâ'idu'l-fuşul*. thk. Enes b. 'Âdil; - Abdülaziz b. Adnân. Kuvet: Dâru'r-rekâ'iz, 2018.
- Maḫaṭveri, Murtaḫā b. Zeyd. *ez-Zeydiyye*. thk. Yahya el-Ceyûri. San'a: Mektebetu Bedr, 2014.
- Melek, İbn. *Şerhu menâri'l-envâr*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1308.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât Ḥafîzuddîn 'Abdullah b. Ahmed b. Maḥmûd. *Şerhu'l-munteḫab*. thk. Salim Öğüt. İstanbul: y.y., 2003.
- Râzi - Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Omer b. el-Ḥasan b. el-Ḥuseyn et-Teymî er-Râzi. *Mefâtiḫu'l-ğayb et-tefsîru'l-kebîr*. Beyrut: Dâru İḫya' et-Turâş el-'Arabî, 1420.
- Şadru's-şer'a, 'Ubeydullah b. Mes'ûd el-Maḫbûbî. *et-Tavdîh fi ḫalli ğavâmiḫi't-tenkîh (Telvîh içinde)*. y.y.: Mektebetu Sabîḫ bi-Mişr, n.d.
- Şâfi'i, Muhammed b. İdris. *er-Risâle*. n.d.
- Şâṭibî, İbrâhîm b. Musâ b. Muhammed el-Laḫmî. *el-Muvâfaḫât*. thk. Ebû 'Ubeyde Meşhûr b. Ḥasan Alu Selmân. Huber: Dâru İbni 'Affân, 1997.
- Semerḫandî, Alâu'd-dîn Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed. *Mizânul-uşul fi netâ'ici'l-ukûl*. thk. Muhammed Zekî 'Abdiberr. Katar: Maṭâbi'u'd-Dûha'l-hadişe, 1984.
- Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer Maşşûr b. Muhammed es-. *Kavâṭi'u'l-edille fi'l-uşul*. thk. Muhammed Ḥasan Muhammed Ḥasan İsmâ'îl. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 1999.
- Seraḫsî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl Şemsu'eimme. *Uşûlu's-Seraḫsî*. thk. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1973.
- Şemsu'd-dîn, Muşṭafâ Muhammed Cebrî. *Tertîbu'l-edilleti's-şer'iyye el-muttafaḫ 'aleyhâ 'inde'l-cumhûr ve tenzîluhu min ḫilâli kaḫâyâ't-ta'arûdi ve't-tercîḫ*. Malezya: Uluslararası İslam Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Şeybani, Ebu Abdullah Muhammed b. Hasan b. Ferkad el-Hanefî. *el-Hücce alâ ehli'l-Medine*. thk. Mehdi

- Hasen el-Keylânî El-Ķâdirî. Beyrut: 'Alemü'l-kütüb, 1982.
- Şeyh et-Tüsî, Ebü Ca'fer. *el-'Udde fi uşûli'l-fikh*. thk. Muhammed Mehdi Necej. Muessesetu Âli Beyt, n.d.
- Seyyid el-Murtaḍâ. *ez-Zerî'a*. thk. Ebü'l-Kâsım el-Kercî. Tahran: Danişgah, 1927.
- Şirâzî, Cemâluddin İbrâhim b. 'Ali b. Yûsuf Ebü İshâk. *el-Luma' fi uşûli'l-fikh*. b.y.: Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, 2003.
- Temel, Ahmet. "Uşûl al-sunna: The Tenets of Islamic Orthodoxy and Orthopraxy According to the Traditionalists (Ahl al-ḥadîth)." In *The Sunna and its Status in Islamic Law*. thk. Adis Duderija. 39-57. New York: Palgrave Macmillan, 2015. https://doi.org/10.1057/9781137369925_3.
- Temel, Ahmet. "Was There a Zaydî Uşûl al-fikh? Searching for the Essence of Zaydî Legal Theory in the First Complete Uşûl Work of Zaydîs: al-Nâtiq bi-l-ḥaqq's (340-424/951-1033) 'al-Mujzi fi uşûl al-fikh.'" *İnsan & Toplum Dergisi (The Journal of Human & Society)* 6/1 (June 3, 2016),71-83. <https://doi.org/10.12658/human.society.6.11.m0142>.
- Usmendî, Alâeddin. *Bezlu'n-nazar*. thk. Muhammed Zeki Abdüllberr. Kahire: Mektebetu't-turâs, 1992.
- Vercelânî, Ebü Ya'ḳûb el-. *ed-Delil ve'l-burhân*. thk. Sâlim el-Ḥârîşî. Umman: Vizâretu't-Turâs ve's-Şekâfe, 2006.
- Vercelânî, Ebü Ya'ḳûb. *el-'Adl ve'l-inşâf*. Umman: Vizâretu't-Turâs ve's-Şekâfe, 1983.
- 'Abdul'aziz el-Buḥârî, 'Alâuddin 'Abdulaziz b. Aḥmed. *Keşfu'l-esrâr Şerḥu Uşûli'l-Pezdevî*. b.y.: Dâru'l-kitâbi'l-islâmiyye, n.d.
- 'Askerî, Ebü Hilâl. *el-Evâ'il*. Ṭanṭa: Dâru'l-beşir, 1408.
- 'Askerî, Ebü Hilâl. *el-Furûku'l-luġaviyye*. thk. Muhammed İbrahim Selim. Kahire: Dâru'l-İlm ve'sekâfe, n.d.
- 'İzzeddin b. 'Abdusselâm, Ebü Muḥammed. *Ḳavâ'idu'l-aḥkâm fi meşâlihi'l-enâm*. thk. Ṭâha Abdurraûf Sa'id. Kahire: Mektebetu el-kulliyâti'l-ezheriyye, n.d.
- 'Ubeydi'l-Cubeyrî, Kâsım b. Ḥalef Ebü. *et-Tevassuṭ beyne Mâlik ve İbni'l-Ḳâsım fi'l-mesâili'l-leti ihtelefâ fihâ min mesâili'l-Mudevvene*. thk. Baḥu Muştafa. Mısır: Dâru'z-zıyâ, 2005.
- 'Ukberi, İbn Şihâb. *Risâle fi uşûli'l-fikh*. thk. Muvaffak b. 'Abdillâh b. 'Abdilkâdir. Mekke: el-Mektebetu'l-Mekkiyye, 1992.